

MARKSISTLIKU
DIALEKTIKA
PÕHISEADUSI

ARI

dlk

201212

A-27948 II

SARI «MARKSISTLIKU FILOSOOFIA
AKTUAALSEID KÜSIMUSI»

MARKSISTLIKU
DIALEKTIKA PÕHISEADUSI

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1966

Käesoleva brošüüri näol jõuab lugejateni järjekordne väljaanne sarjast «Marksistliku filosoofia aktuaalseid küsimusi». Kogumikus käsitlevad Tartu Riikliku Ülikooli õppejõud filosoofiakandidaadid M. Makarov ja T. Loit populaarses vormis kvantiteedi ja kvaliteedi vastastikuse ülemineku seadust ning vastandite ühtsuse ja võitluse seadust.

Brošüür on mõeldud laiale lugejaskonnale, eeskätt aga üliõpilastele abimaterjalina marksistliku filosoofia põhi-seaduste tundmaõppimisel.

2

TARTU ÜIKOOLI
RAAMATUKOGU
201212

ОСНОВНЫЕ ЗАКОНЫ МАРКСИСТСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ

На эстонском языке
Обложка Э. Пальмисте
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 16

Toimetaja E. Marandi
Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa
Tehniline toimetaja N. Harakk
Korrektorid E. Bachverk ja V. Vaikiärv

Ladumisele antud 3. VI 1966. Trükkimisele antud 22. VII 1966. Paber 54x84, 1/4a. Trükipoognaid 3,75. Tingtrükipoognaid 3,15. Arvestuspoognaid 3,54. Trükiarv 4000. MB-81543. Tellimise nr. 1969. Trükkikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 46/42.

Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik.

Hind 10 kop.

1-5-2

ARHIIVKOGU

KVANTITEEDI JA KVALITEEDI VASTASTIKUSE ÜLEMINEKU SEADUS

M. MAKAROV,
filosoofiakandidaat

Looduse, ühiskonna ja inimõtte liikumise üheks üldiseks seaduseks on seadus, mida Engels nimetas «kvantiteedi kvaliteediks ja, ümberpöörduvalt, kvaliteedi kvantiteediks ülemineku seaduseks».¹ Selle seaduse ontoloogiline külg seisneb selles, et liikumise, arenemise käigus kutsuvad nähtuste kvantitatiivsed muutused liikumise mingis kindlas punktis paratamatult esile nähtuse kvaliteedi suhteliselt järsu muutuse, kvaliteeti moodustavate seoste katkemise või ümberehituse. Nähtuse uus, asja tekkinud kvalitatiivne olek avaldab omakorda tagasimõju kvantitatiivsetele karakteristikatele ja nende muutustele. Seaduse gnoseoloogiline külg eeldab, et asja kvantitatiivse aspekti tunnetamine asjade tunnetamise käigus viib teatud momendil asja kvaliteedi kindlakstegemisele ja ümberpöörduvalt — tunnetatud kvaliteet on kvantitatiivsete suhete tunnetamise aluseks. Dialektilises loogikas avaldub see seadus eelkõige kui kvaliteedi ja kvantiteedi mõistete paratamatu vastastikune üleminek.

1. Peamised seadusega seotud mõisted

Kvantiteedi ja kvaliteedi vastastikuse ülemineku seadus on vahetult seotud selliste mõistetega, nagu kvaliteet, kvantiteet, mõõt, dialektiline hüpe. Nende definitsioonist sõltub oluliselt ka seadusest enesest arusaamine. Need on üldised mõisted, filosoofilised kategooriad, mis väljenda-

¹ F. Engels, Looduse dialektika, Tallinn, 1962, lk. 38.

vad tegelikkuse ja mõtlemise kõige üldisemaid suhteid. Sellest tulenevalt on nende defineerimine tavaliste vahendite abil raskendatud. Nagu kirjutab V. I. Lenin, on filosoofilisi kategooriaid võimalik defineerida nende üksteisele vastastamise teel, selgitades välja nende vastastikused vahekorrad. Seda mõistis ka suur dialektik Hegel. Temalt pärineb meil tänini levinud kvaliteedi definitsioon, milles ta seob seda kategooriat olemise ning kvantiteedi kategooriatega: «Kvaliteet on üldiselt olemisega identne, vahetu määrang, erinedes kvantiteedist, mis on samuti olemise määrang, kuid mitte sellega vahetult identne, vaid selle suhtes ükskõikne, väline määrang. — Miski on tänu oma kvaliteedile see, mis ta on, ja kui ta kaotab oma kvaliteedi, lakkab ta olemast see, mis ta on.»² Nähtuse kvaliteet eraldab teatud nähtust teistsuguse kvaliteediga nähtustest ning selles mõttes ta etendab, nagu seda näitab Hegel, nähtuse seesmise piiri osa, mis lahutab teda ülejäänud nähtustest. Ainuüksi oma piiri sees ning tänu oma piirile miski on see, mis ta on. Selline piir läbib nähtuse kogu olemist. Arusaamine piirist kui nähtuse olemise välismäärangust põhineb kvalitatiivse piiri segiajamisel kvantitatiivse piiriga. Näiteks kui me käsitleme maatükki, mille suurus on kolm hektarit, siis on see antud maatüki kvantitatiivne piir. Kui me aga näeme antud maatükis, et see on nimelt heinamaa aga mitte mets ega raba, siis moodustab see antud maatüki kvalitatiivse piiri.

Kvaliteeti on võimalik defineerida ka tema vastastamise teel vastandite ühtsuse, paigalseisu, vastastikuse seose jne. kategooriatele. Sel teel teeme kindlaks, et:

kvaliteedi sisuks, tema aluseks on kindel ühtsus nähtuse vastandlike külgede vahel;

kvaliteedis avaldub nähtuse suhteline püsivus, paigalseisu moment selle nähtuse liikumises;

kvaliteet on nähtuse püsivate seoste ning suhete kindel süsteem.

Katsume öeldut selgitada mõne näitega.

Looduses on aine üheks kvaliteediks selle agregaatolek. Milles seisneb see kvaliteet? Agregaatolek kujutab endast aine molekulide või aatomite vastastikuste suhete või vastastikuste seoste kindlat süsteemi. Nii näiteks keha tahke kristallolek seisneb osakeste korrapärases vastastikus

² Гегель, Сочинения, т. 1, Москва—Ленинград, 1930, lk. 157.

paigutuses omavaheliste külgetõmbejõudude mõjul. Selles agregaatolekus teostavad aine osakesed soojusvõnkumisi kindlate punktide ümber, mis moodustavad nn. «kristallvõre». Nende sõlmede paiknemine ruumis on vähemalt kolmes suunas korrapärane, perioodiline. Nagu teada, esinevad vedel agregaatolek ja gaasiline olek osakeste vastastikuste seoste täiesti erinevate süsteemide puhul. Agregaatolekut määrav osakeste vastastikuste seoste süsteem sõltub tõmbe- ning tõukejõudude vahekorra osakeste vahel. Tegelikkuise teisel alal — ühiskondlikus elus — on ühiskonna kui terviku põhiliseks kvalitatiivseks olekuks ühiskondlik-majanduslik formatsioon. Siin moodustub kvaliteedi püsivate suhete süsteem, mis kujuneb inimeste vahel ühiskondlikus tootmises.

Hegel formuleeris esimesena seaduse kvantitatiivsete muutuste üleminekust kvalitatiivseteks muutusteks selle üldisel kujul. Selles on tema suur teene filosoofia ja teaduse ees. Hegeli järgi on kvaliteet ja kvantiteet «absoluutse idee» kaks mõistet, mis eksisteerisid enne loodust ja ühiskonda. Asjad aga on nende mõistete sünnitised, nende mõistete teisitiolek.

Materialistlik dialektika lähtub sellest, et kvaliteet ei saa olla primaarne asjade suhtes. Kvaliteedi kandjaks on materiaalsed asjad, nähtused. Materiaalsed asjad, nähtused on lõpmatult keerulised, ammendamatud oma seosmiste ja väliste seoste poolest. Need seosed ei ole kaootilised, vaid moodustavad korrapäraseid süsteeme, kvaliteete. Siit aga peaks tulenema, et igal asjal on mitte üks, vaid palju kvaliteete. Engels kirjutab: «Pole olemas kvaliteete, vaid ainult asjad, *milledel on* kvaliteete, ja sealjuures lõpmata palju kvaliteete».³ Ühe ja sama asja paljudest kvaliteetidest mõned kui laiemad hõlmavad, sisaldavad endas teisi, mis on nendest oma üldisuse astme poolest kitsamad. Vahekord selliste kvaliteetide vahel on dialektiline vahekord üldise ning erilise vahel. Teised kvaliteetidid ühes ja samas asjas eksisteerivad aga koos, n.-õ. üksteise kõrval. Kõik asja kvaliteetidid on lõppkokkuvõttes üksteisega seotud oma ühtse materiaalse kandja poolt.

Näiteks on antud vedelikul — veel — peale aine üldise kvaliteedi, mis eraldab teda väljadest kui mateeria vormist, vedela agregaatoleku kvaliteet ja kindel keemiline

³ F. Engels, Looduse dialektika, lk. 175.

kvaliteet. Kui tavaline vesi erineb ta kvalitatiivselt «raskest veest». Kui jõevesi erineb ta teise kvaliteediga veest, näiteks mere-, soo-, allika- jne. veest.

Teine näide. Inglismaa majandusel on tänapäeval sellised kvaliteedid, nagu: ühiskondlike nähtuste üldine kvaliteet, mis eraldab neid loodusnähtustest; majanduslike nähtuste kvaliteet, mis eraldab majanduselu nähtusi ühiskondliku elu mittemajanduslikest nähtustest; ühe inimese teise inimese poolt ekspluateerimisele rajatud süsteem; kapitalistliku majanduse kvaliteet; imperialism, kapitalistliku majanduse eriline kvalitatiivne arengustaadium; imperialistliku kapitalismi tänapäeva oleku kvaliteet, mis eraldab teda sõjaeelsest kapitalismist, jne.

Asjade paljukvalitatiivsuse arvestamine marksistlikus dialektikas nõuab nende eriti igakülgselt käsitlemist, aitab vältida dogmatismi. Selleks et eset tõesti tunda, — rääkis V. I. Lenin, — on vaja hõlmata selle kõiki seoseid ning kvaliteete. Me ei saavuta seda kunagi täielikult eseme kvaliteetide lõpmatu hulga tõttu, kuid kõikehõlmava tunnetuse nõue hoiab meid seisakust välismaailma tunnetamises. Meie vahekorras objektidega tuleb esiplaanile kord üks, kord teine eseme kvaliteet. Seepärast peab praktika kuuluma eseme täielikku definitsiooni kui see, mis määrab kindlaks eseme selle kvaliteedi, mis on inimesele vajalik.⁴

Vastastikusel mõjutamisel teiste esemetega avalduvad eseme kvaliteedid kui selle omadused. Omadus seisneb asja võimes välja kutsuda muutusi teises asjas ning avalduda vastastikusel mõjustamisel teiste esemetega. Omadus avaldub üksnes teise nähtuse suhtes, kuid omadus kuulub asjale, oma kandjale endale, tulenedes selle kvaliteedist. K. Marx kirjutab «Kapitalis», et asja omadused ei teki, vaid avalduvad suhtes teiste esemetega.⁵ Kuid samal ajal ei saa omadust lahti kiskuda sellest vastastikusel suhtest, milles see omadus avaldub, realiseerub. «Omadus, olles lahti kistud suhtest, milles ta realiseerub, muutub puhtaks mõttetuseks,»⁶ kirjutab K. Marx «Saksa ideoloogias».

Näiteks paljude keemiliste elementide metallikvaliteet, mis eraldab neid mittemetallidest, seisneb nõrkades seostes

⁴ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 32. kd., lk. 74.

⁵ Vt. K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 58.

⁶ K. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 3, Москва, 1955, lk. 285.

valentsete elektronide ning aatomituumade vahel, liikuvate elektronide olemasolus, mis pole kindlate tuumadega püsivalt seotud. Metallikvaliteet avaldub aga paljudes omadustes — heas elektri- ja soojusjuhtivuses, läikivuses, plastilisuses, võimes moodustada katioone, omaduses asendada hapetes vesiniku aatomeid jne. Kõik need omadused kuuluvad metallidele enestele, kuid avalduvad üksnes vastastikusel mõjustamisel materia teiste kindlate vormidega. Näiteks läikivus kui metalli omadus võib avalduda ainult siis, kui meil on tegemist selle aine ja valguse vahekorraga või plastilisus seal, kus on tegemist metalli mõjustamisega teiste tahkete kehadega jne.

Oeldust nähtub, et kvaliteedi ja omaduse mõiste erinevus on suhteline. Kvaliteet esineb omaduse suhtes kui omaduse seesmine külg. Omadus esineb kvaliteedi suhtes kui selle väline külg, kui selle avaldus. Kvaliteet võib avalduda paljude omaduste kaudu, esinedes kui omaduste püsiv ühtsus, kompleks (mitte aga kui nende lihtne summa!). Sellepärast on kvaliteedi muutus alati ühtlasi ka vastavate omaduste muutus.

Kvaliteedi mõiste paariskategooriaks, ta dialektiliseks, polaarseks vastandiks on kvantiteedi kategooria. See pärast tuleb kvantiteeti defineerida ta vastandamise teel kvaliteedi mõistele. Nii näiteks võib öelda, et kvantiteet kujutab enesest kindlat momenti, astet liikumises, mis toimub püsivate, antud kvaliteeti moodustavate seoste alusel. Samuti võib kvaliteet seisneda nähtuste omaduste intensiivsuses ühe ja sama kvaliteedi avaldusena. Kvantiteedi muutused kujutavad enesest ühe ja sama kvaliteedi nähtuse tunnuste kasvu või nende vähenemist. Nad määravad rea ühe ja sama nähtuse olekuid, mis erinevad üksteisest ainult suuruse poolest.

Toodud definitsioonid on paremal juhul vaid kirjeldava iseloomuga ning sisaldavad endas selget tautoloogiat elementi.

Tautologia vältimiseks võib katsetada kvantiteedi mõistet defineerida «identsuse» ja «erinevuse» kategooriate kaudu. Asja kvaliteet jääb püsivaks, identseks iseendaga ainult teatud piirides. Ka antud piirides toimub nähtuse muutumine, ta erinevate olekute vahetumine. Need olekute erinevused ei mõjuta antud kvaliteeti, on tema suhtes ükskõiksed. Erinevus nende olekute vahel on seetõttu erinevus

identse (kvaliteedi) sees. Nendel erinevustel ei ole kvalitatiiivset iseloomu ainult seevõrd, kuivõrd me peame silmas antud kvaliteeti ning jätame kõrvale nähtuse teised kvaliteetid. Näiteks kolme hektari suuruse maatüki erinevus viie hektari suurusest on erinevus maa kui ühtse kvaliteedi raamides, selle kvaliteedi identsuse sees. Selline suhe on suurus, kvantiteedi üks põhiline vorm. Kui me aga teeme kindlaks iseendaga identse kvaliteedi olemasolu erinevatel objektidel ehk identsust erinevas, siis puutume kokku kvantiteediga hulga tähenduses. «Aias õitses kaks roosi...» Kaks roosi on hulk — asjade kogum, mis on ühendatud ühe tunnuse (kvaliteedi) põhjal ning mis etendavad hulga elementide osa. Hulk on kvantiteedi mõiste üks olulisemaid vorme.

Niisiis võib kvantiteeti defineerida kui erinevuse karakteristikat iseendaga identse kvaliteedi raamides ja kui isendaga identse kvalitatiiivselt määratletu karakteristikat erinevas.

Abstraktsiooniastme poolest on kvantiteedi kategooria kvaliteedi kategooriast kõrgem. «Kvantiteet on ei miski muu kui ületatud (aufgehoben) kvaliteet.»⁷ Abstraheerimise protsessis toimuv loogiline kvaliteedi kvantiteediks üleminek vastab üldjoontes ka nende kategooriate arengule inimtunnetuse ajaloos. See leiab kajastust ka keele ajaloos. Mõnede arvsõnade puhul võib näidata seda, et nad on ajalooliselt välja arenenud kvaliteeti tähistanud omadussõnadest. Näiteks arvsõna «kaks» päritolu semiidi keeltes näitab sõnade «kaks» ja «hambad» (hambaste kaks rida) sugulust (mõlemad tulenevad sõnast «schinaim»). Ka termin «kvantiteet» ise tuleneb ühest tüvest terminiga «kvaliteet». Aristoteles, kes eristas esimesena «kvantiteedi» ja «kvaliteedi» ning ka palju teisi kategooriaid, tähistas kvaliteeti sõnaga «poion» ja kvantiteeti sõnaga «poson». Mõlemad tulenevad ühest asesõnast tüvest «po». «Poios» tähendas «milline, mis olekus», «posos» — «kui suur». Ladina keeles «qualitas» (siit — «kvaliteet»), vene keeles «качество», ladina keeles «quantitas», vene keeles «количество» tulenevad ühest tüvest samuti, kui see on vastavate kreekakeelsete terminitega: sanskriti «ka-h» — «kes»; ladina k. «qui», «qua», «quod», siit «qualis» — «mis-sugune», «quotus» — «mitmes»; vana-vene «kako», «kak»,

⁷ Гегель, Сочинения, т. I, lk. 169.

siit — «каковство», «качество» ja «коль-кольми» — «сколько», «количество».

Kvantiteedi kategooria hõlmab tervet mõistete gruppi, mis kasvab ning muutub järjest komplitseeritumaks seoses teaduse arenguga: hulk, suurus, arv, intensiivsus, aste, paiknevus, punkt, sirge, topoloogilised ruumid jne. Kvantiteedi erinevate liikide vaheline erinevus kannab kvalitatiivse erinevuse iseloomu. Matemaatika, kvantitatiivsete meetodite areng tegelikkuse sügavalt erinevate alade uurimisel näitab, et kvantiteedi mõistete arengus lööb läbi nende sõltuvus selle ala kvaliteedist, millele nad on rakendatavad.

Kvantiteedi ja kvaliteedi mõiste vastastikune läbipõimimine leiab aset ka sellises tänapäeva teaduses ja filosoofias väga laialt kasutatavas mõistes, nagu seda on «tase», millel on kahtlemata tähtsa filosoofilise kategooria lähendus. Ta eeldab olemise struktuuride, organisatsiooni, omaduste jne. jagunemist üksteisest kvantitatiivselt sügavalt erinevateks üldisteks gruppideks, millel on oma seaduspärasused ning sellega ka erinev kvalitatiivne iseloom.

Nagu öeldud, väljendab kvaliteet nähtuse erinevust, eraldatust teiste kvaliteetidega nähtustest, nähtuse seestmist piiri. Kvantiteet aga vastab nähtuse teatud olekule selle piiri raames. See olek võib muutuda neid piire ületamata. Suhe, kindel ühtsus kvaliteedi ja kvantiteedi vahel seisneb selles, et kvantiteedi muutumine võib toimuda kvaliteeti muutmata ainult teatud piires. Võimalike kvantitatiivsete muutuste piiramist, nende amplituudi teatud kvaliteedi suhtes väljendatakse dialektikas mõõdu kategooria abil. Mõõt on selles tähenduses seaduspärane seos, suhe nähtuse kvaliteedi ja sellele vastava kvantiteedi vahel. Dialektiline mõõt on nähtuse kindel kvantiteet, millel on kvalitatiivne tähendus, kindlakvaliteediline kvantiteet. See on liikuv, elastne ühtsus kvaliteedi ja kvantiteedi vahel, mis on asetatud kindlasse raamidesse.

Näiteks vesi — vedelas agregaatolekus — omab kindlat mõõtu, kui ühtsust selle vedela agregaatoleku kui kvaliteedi ja temperatuuri kui kvantiteedi vahel, kus viimase piirideks on normaalse õhurõhu puhul temperatuur 0°C ja $+100^{\circ}\text{C}$.

Keemiline element omab mõõtu, milles kvaliteedi osa

etendab keemiliste omaduste kompleks, kvantiteedi osa aga aatomkaal. Nagu teada, võib aatomkaal väga paljudel elementidel varieeruda mõõdu piires ning niisugused elementid kujutavad endast oma mitme isotoobi ühtsust. Näiteks hapnik — $^{16}_8\text{O}$, $^{17}_8\text{O}$, $^{18}_8\text{O}$, väävel — $^{31}_{16}\text{S}$, $^{32}_{16}\text{S}$, $^{33}_{16}\text{S}$, $^{34}_{16}\text{S}$, $^{35}_{16}\text{S}$, $^{36}_{16}\text{S}$, $^{37}_{16}\text{S}$.

Mõõdu kategoorial on tähtis koht ka moraalis ja esteetikas.

Mõõt kui dialektika seaduspärasus on nii välismaailma üks üleüldisi suhteid kui ka tunnetuse, mõtlemise vorme, mida inimene võib teadlikult kasutada vahendina tegekkuse tunnetamisel ja oma tegevuse suunamisel.

Eeskujuks võib siin olla V. I. Lenini poolt teostatud analüüs tema töö käigus teose «Toitlusmaksust» kallal. V. I. Lenin otsis ja töötas selles välja teed sotsialismi ülesehitamiseks. Brošüüri kavas, milles ta mõtles läbi oma teose põhiideed, rakendas V. I. Lenin mitu korda teadlikult mõõdu kategooriat. V. I. Lenin käsitles küsimust, millistes piirides ja millises ulatuses tuleb meil ülemineku perioodil lubada vabakaubanduse arenemist. Ta küsib, milline mõõt peab olema «kauplemisvabadusel»? Vabakaubandus peab viima tootlike jõudude arengule talupoja majapidamises, soodustama väiketööstuse arengut, peab olema suunatud bürokratismi vastu. Mõõduks pidi olema ühtsus vabakaubanduse arengutaseme ja areneva sotsialistliku majanduse, proletariaadi diktatuuri kindlustamise vahel. Selle mõõdu pidi V. I. Lenini arvates täpsustama praktika.

Mõõdu kategooria metodoloogilise rakendamise näiteks tänapäeva sotsialistliku majanduse probleemidele võiks olla järgmine arutlus. Kolhoosiproducti realiseerimisel saadav väärtus peab asendama kulunud tootmisvahendid (c), rahuldama kolhoositöötajate tarbimise (v) ja andma teatud ülejäägi (m) tootmise mahu suurendamiseks vastavalt rahvamajanduse vajadustele. Kui toodangu kokkuostul tasutakse ainult kulud c+v ulatuses, on laiendatud taastootmist võimatu teostada. Juhul kui kokkuostul maksatakse vähem kui c+v, toimuks tootmise paratamatu tagasimineku. Teisest küljest on mõõdul ka oma ülempiir. Kokkuostuhind ei tohi seda ületada. Vastupidisel juhul kasvaks tootmine põllumajanduses kiiremini, kui see on vajalik rahvamajandusele. See aga rikuks rahvamajanduse proportsioone, kutsudes esile häireid selle arenemises.

2. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku paratamatus. Metafüüsiliste teooriate kriitika

Seadusega seotud kategooriate defineerimine ning nende analüüs on meid sisuliselt juba viinud ka seaduse enda käsitlemisele eelnevas peatükis. See oli möödapääsmatu, kuna kategooriaid ei ole võimalik lahutada seadusest, mis on nende seoseks. Küll aga kujutab seaduse käsitus kategooriate analüüsi kaudu selle seaduse loogilise külje uurimist. Kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seaduse tervikliku käsitluse alguses on otstarbekohane tutvuda tähtsamate dialektikavastaste seisukohtadega, s. o. metafüüsikaga, antud küsimuses.

Metafüüsiline meetod näeb tegelikkuses alati üksnes mingisugust ühte külge, taandades kogu tegelikkuse kui terviku selle ühele küljele. Nii võib ta absolutiseerida meid praegu huvitavas küsimuses kvalitatiivseid muutusi, täpsemini — kvaliteeti moodustavate seoste katkemise momenti. Katkevuse ühekülgne ülespuhumine materia muutumises tähendab aga materia olekute üksteisest isoleerimist, loobumist maailma ühtsuse põhimõttest. Niisuguse seisukoha järgi tekivad uued nähtused järsku, ilma et nad oleksid enne seda ette valmistatud mingisuguste protsesside poolt vanades nähtustes. Et materias eneses eitatakse selliseid muutusi ettevalmistavate protsesside olemasolu, siis tekib võimalus järeldusteks, et neid muutusi kutsuvad esile mingisugused üleloomulikud jõud.

Loodusteaduse ajaloos leiame me sellise metodoloogia rakendamist näiteks kuulsa prantsuse teadlase Cuvier (1769—1832) tuntud katastroofide teoorias. Umbes seda laadi on bioloogias liikide nn. «ümbersündimise» teooriad, millede kohaselt ühe liigi organismid tekivad korraka teise liigi seemnetest, okstest, embrüoonidest jne. Väljakujunenud liigi äkiline tekkimine teisest liigist nõuab paratamatult mingisuguse teadliku jõu vahelesegamise tunnistamist. Seetõttu viivad niisugused teooriad alati vitalismile, idealismile bioloogias. Seepärast on arusaadav, et sellised äärmiselt reaktioonilised filosoofid-idealid, nagu näiteks Schopenhauer (1788—1860) ja E. Hartmann (1842—1906), olid liikide «ümbersündimise» teooriate palavad pooldajad. Moodsas kodanlikus filosoofias on levinud nn. «emergentevolutsiooni» teooria (ld. emergere — ilm-nema; päevavalgele tulema). Selle teooria järgi toimuvat

maailmas vahetevahel järsud muutused, mis viivad tege-
likkuse ühelt kvalitatiivselt tasemelt teisele, kõrgemale
tasemele. Muutused polevat välja kutsunud mitte mingisu-
guste protsesside poolt looduse vanas olekus. Seepärast
olles madalamal tasemel pole võimalik ette näha järgmi-
sele tasemele üleminekut ega selle taseme iseloomu. Kõr-
gem kvaliteet ei kujune madalamast, vana ei muundu
uueks, vaid uus kantakse vanasse nagu «hing kehasse».

Hüpete absolutiseerimise metodoloogia viib poliitilise
tegevuse alal avantürismile, kuna ta ignoreerib revolüt-
sioonilisi muutusi ettevalmistavate kvantitatiivsete muu-
tuste olemasolevat taset. Niisugune avantürism on teata-
vasti omane väikekodanlikule «revolutsioonilisusele»
(anarhistid, anarho-sündikalistid, pahempoolsed kallakud
mõnedes kommunistlikes parteides jne.).

On tarvis eriti alla kriipsutada, et dialektika teesi hüpete
kohta, revolutsioonilistest järskudest muutustest arengu
käigus ei tohi mingil juhul ära segada ülalmainitud meta-
füüsika liigiga. Et sellise vea hädaoht on olemas, tõesta-
vad katsed dialektikaga põhjendada püüdu «üle hüpata»
vahepealsetest arenemisastmetest (akadeemik N. Marr'i
teooria keeleteaduses ja akadeemik T. Lössenko dialektikat
kuritarvitatav ning jämedalt moonutatav õpetus liikide
ümbersündimisest bioloogias).

Metafüüsika teiseks avalduseks kvantitatiivsete ja kva-
litatiivsete muutuste küsimuses on kvantitatiivsete muu-
tuste absolutiseerimine. See metafüüsiline teooria eitab
kvalitatiivsete muutuste, hüpete paratamatust arenemise
protsessis. Kõik muutuvat ainult pideva kasvu või vähe-
nemise korras. Tavaliselt küll tunnistavad selle metafüüsi-
lise seisukoha pooldajad sõnades arenemist. Nad väida-
vad umbes järgmist: «Me tunnistame arenemist, uue tek-
kimise paratamatust, kuid uus peab tekkima järk-järgult,
pideva kasvu tulemusena.»

Hegel näitas, et see arenemise teooria sisaldab eneses
loogilist vastuolu. Suureneda, kasvada võib ainult see, mis
enne suurenemise protsessi algust oli juba olemas. Nagu
suurenemine ei tähenda tekkimist, nii ka vähenemine ei
tähenda kadumist. Väide, et uus tekib pideva kasvu tule-
musena, tähendab, et ta oli juba enne seda olemas, olles
vaid oma väikeste mõõdete tõttu märkamatu. Samuti väide,
et vana, oma elu ära elanud, kaob järk-järgult pideva vähe-
nemise teel, tähendab, et see vana jääb, muutudes ainult

liiga väikeseks selleks, et me oleksime suutelised seda tajuma. Seega viib kvantitatiivsete muutuste absolutiseerimine arenemise seletusena mõttetuks: tekkiv on olemas enne tekkimist, kaduv eksisteerib pärast kadumist. Katkevuse eitamine arenemises tähendab piiride olemasolu eitamist asjade vahel. Uue tekkimist, piire asjade vahel, kui võrd me neid tajume, seletatakse paratamatult inimese tunnetuse omadustega. See tähendab, aga, et käsitletav teooria («lame evolutsionism») sisaldab eneses subjektiivset idealismi.

«Evolutsionismi» metodoloogia lai levik XIX sajandil väljendas tolle aja kodanluse liberalismi, usku kapitalismi progressi, ning ühtlasi ka hirmu töölisliikumise, revolutsiooni ees. Ta vastas teatud määral ka reas loodusteadustes valitsenud ettekujutustele (geoloogia, darvinismi populaarne esitusviis, füüsika jne.). Näiteks valitses XIX sajandi füüsikas eetriteooria — teooria katkestamatust ühtsest keskkonnast, mille muutused toimuvad pidevalt ühelt punktilt teisele. Vastavalt sellele oli füüsika põhiliseks matemaatiliseks aparaadiks diferentsiaalarvutus, mis käsitleb suursi, mis üleminekul ühelt väärtuselt teisele omandavad pidevalt kõik vahepealsed väärtused, vastavalt selle arvutuse ühe looja Leibnizi põhimõttele, «natura non facit saltus» («loodus ei tee hüppeid»). Seda lauset armastas korrata ka Darwin, vaatamata oma teooria sügavalt dialektilisele iseloomule.

Poliitika alal on evolutsionism oportunisti, reformismi metodoloogiliseks aluseks. Oma võitlust marksismi revideerimise eest sidusid Bernstein, Struve jt. katsetega asendada dialektilise arenemise teooria evolutsionismiga, et sel teel põhjendada oma kokkulepet kodanlusega. 1952. aastal ilmus Inglismaal inglise parempoolsete tööerakondlaste programmiline teos «Põhimõtete uus väljakuulutamine». Selles väidetakse, et pole olemas mingisugust piiri kapitalismi ja sotsialismi vahel, pole olemas kahte süsteemi — kapitalistlikku ja sotsialistlikku, vaid on üleminekuastmete lõpmatu rida. Prantsusmaa parempoolsete sotsialistide hulgas väidetakse, et revolutsioonid kujutavad enesest ajaloolise protsessi seaduspärasusest kõrvalekaldumist. Normaalne areng ei tunne hüppeid, revolutsioone. Revisionistide evolutsionistlikud seisukohad eeldavad seda, et tänapäeva kapitalistlik ühiskond sisaldavat juba sotsialismi elemente. Kapitalistliku ühiskonna areng

tähendab ühtlasi ka nende elementide kasvu. Järelikult pole vaja revolutsiooni eest võidelda, kapitalismi enda areng, monopolide võimu kasv viib iseenesest sotsialismi. Kapitalism «kasvab sisse» sotsialismi, ei tule mingisuguseid pöördeid, mis looksid piiri nende vahele. Revisionistid püüavad tõlgitseda sellises vaimus ka NLKP XX ja XXII kongressi ning partei programmi tuntud teesi rahuliku tee võimalikkusest üleminekul sotsialismile. Tegelikult ei seisne aga vastandlikkus marksismi ja revisionismi vahel selles, nagu oleks marksism tahtnud alati vägivalda ja revisionism oleks inimlikum ning tahaks vägivalda vältida. Vastandlikkus seisneb hoopis muus. Marksism nõuab, et parlament või mis tahes teine riigivõimu organ teotaks otsustavalt sügava ümberkorralduse tootmissuhetes, asendades kapitalistliku omandi sotsialistlikuga (seejuures meetodid, viisid võivad olla kõige erinevamad). Seega on ka rahulikult teel toimuv üleminek sotsialismile sügav kvalitatiivne muutus, järsk hüpe nagu igasugune revolutsioon. Revisionistid aga eitavad parlamendi kasutamist kodanliku omandi asendamiseks sotsialistlikuga. Nende arvates viivad kapitalistliku omandi enda kasv ja tehniline progress iseenesest sotsialismile.

Dialektika seisukohalt võivad kvantitatiivsed muutused olla esialgu nähtuse antud kvaliteedi suhtes neutraalsed. Protsess on kvantitatiivne, temas erinevad nähtuse olekud üksteisest ainult kui suurem ja väiksem. Muutumine on pidev. Kuid sel hetkel, mil kvantitatiivsed muutused jõuavad mõõdu piirile, avaldab kvantiteedi väiksemgi edasine muutus otsustavat mõju kvaliteedile. Selles punktis lõpeb kvantitatiivsete muutuste neutraalsus nähtuse antud kvaliteedi suhtes. Kvantitatiivsete muutuste edasine toimimine osutub võimalikuks ainult uute kvalitatiivsete seoste puhul. Selles punktis puutub kvantitatiivsete muutuste protsess kokku nähtuse kvaliteediga ja väljub selle piiridest. Neid arengupunkte nimetatakse dialektikas «sõlmedeks» ja joont, mis seob nende «sõlmede» jada ühtses protsessis, — mõõdu vahekordade «sõlmjooneks». Neis sõlmpunktides katkeb liikumise pidevus kvaliteedi suhtes. Endised püsivad seosed ja vahekorrad katkevad, asenduvad uute seostega. Tekib uus kvaliteet, mis on eelmisest eraldatud suhteliselt kindla piiriga. Uue kvaliteedi tekkimine sõlmpunktis toimub hüppetaoliselt. Kvantitatiivsete muutuste protsess jätkub ka uues kvalitatiivses olekus.

uute seaduspärasuste alusel. Selles mõttes läheb kvaliteet üle kvantiteediks tagasi (ontoloogilises mõttes).

Et vältida lihtsustatud ettekujutuste tekkimist, peab märkima veel järgmist. Kvaliteedi muutuseks on alati vajalik ka kindel muutus kvantiteedis — see on antud seaduse universaalne, paratamatu nõue. Kuidas aga teostub kvantiteedi vastav muutus — kas kestva «kuhjumise» teel või on ta ise ühekordne muutus — see on juba teine küsimus. Tõsi küll, nii looduses kui ka ühiskonnas on väga laialt levinud kvantitatiivsete muutuste eelnev kuhjumine, kuid igakord ei ole see paratamatu.

Looduses ja ühiskonnas toimuvad protsessid annavad meile rikkalikku materjali käsitletava seaduse illustreerimiseks.

Matemaatika on teadus kvantitatiivsetest suhetest, kuid matemaatikas on kõikjal tegemist üleminekutega kvantitatiivseilt muutustelt kvalitatiivseile muutustele. Kui võtame lihtsa aritmeetilise arvude rea, siis siin viib arvude kasv ühe võrra kvalitatiivseile vahedele arvude vahel. Kui läheme üle 3-lt 4-le, siis on tegemist üleminekuga arvule, mis kujutab enesest 2^2 , või üleminekul 5-lt 6-le on tegemist arvuga, mis on jagatav 2 ja 3-ga korruga jne.

Kui, nagu me juba ütlesime, XIX sajandi füüsikas oli domineeriv protsesside pidevuse põhimõte, siis keemia alal oli juba tollal olemas tohutu materjal, mis demonstreeris pidevuse ning pidevusetuse ühtsust. Seepärast on arusaadav, miks Engels, töötades loodusteaduse andmete põhjal välja kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seadust, omistas sealjuures eriti suure tähtsuse keemiale. Ta kirjutas: «Oma suurimaid triumfe pühitseb Hegeli poolt avastatud loodusseadus keemia alal. Keemiat võib nimetada teaduseks kehade kvalitatiivsetest muutustest, mis toimuvad kvantitatiivse koostise muutumise tagajärjel.»⁸ Kvalitatiivseid muutusi põhjustavate kvantitatiivsete muutuste osa etendavad siin nii aine kvantitatiivse koosseisu muutused kui ka aatomite paigutuse muutused molekulis. Sama seaduse toime eredaks avalduseks keemias on Mendelejevi perioodilisuse seadus, mis näitab keemiaalaste kvaliteetide perioodilist sõltuvust aatomituuma positiivsete laengute hulgast.

Teaduse areng XX sajandil osutus kvantiteedi kvalitee-

⁸ F. Engels, Looduse dialektika, lk. 40.

diks ülemineku seaduse triumfiks ka füüsikas. Energia- kvandi avastamine näitas, et molekuli, aatomi, tuuma üleminekul ühest olekust teise toimub energia muutus mitte pidevalt, vaid hüppe teel. Mikrosüsteemide kvalitatiivsete olekute hüppelised muutused, elementaarosakeste kvalitatiivsed vastastikused muundumised kvantiteedi muutumise kindlates punktides ongi tänapäeva teoreetilise füüsika põhiliseks uurimisobjektiks. Kui footoni energia aatomi väljas ületab $2 mc^2$ (elektroni kahekordse massi ja valguse kiiruse ruudu korrutise), siis muunduvad footonid aine elementaarosakesteks: elektron-positronpaariks. Sellega toimub siin seoses mõõdu piiri ületamisega suur hüpe materia arenemises: valgusest tekib aine. Tuuma sees toimuvad samuti lakkamatud kvalitatiivsed muutused. Prooton, kiirates positiivselt laetud π -mesoni, muutub neutroniks. Neutron aga omakorda neelates mesoni, muundub prootoniks. Seejärel kordub vahetusprotsess vastassuunas.

Käsitletav dialektika seadus valitseb ka orgaanilise looduse arenemises. Veel Darwin näitas selle seaduse toimet orgaaniliste liikide tekkimises. Loodusliku valiku toimel kujuvad organismide kasulikud muutused paljude põlvkondade vältel. Esialgseid pisierinevused üksikorganismide vahel kasvavad selles protsessis erinevusteks liigi variatsioonide vahel, need aga omakorda kasvades viivad teatud momendil mõõdu piiridest välja. Kvantiteet läheb üle kvaliteediks, vana liigi variatsioon muundub uueks liigiks. Muutused, millega opereerib valik, tekivad ise uute kvaliteetidenäi nii vanemate ning esivanemate tunnuste geenide kuhjumise ning kombineerumise teel (mille kvalitatiivsed seadused avastas G. Mendel), kui ka keskkonna tegurite mõju tulemusena, kuivõrd see mõju on suuteline jõudma geenide muutmisele. Geneetika üheks praegu tormiliselt arenevaks suunaks on mutatsioonide tekke uurimine ioniseeriva kiirguse, teatud keemiliste ainete, temperatuuri jne. mõjul.

Ühiskondlikus elus on ühiskonna kui terviku peamiseks kvalitatiivseks muutuseks üleminek ühest ühiskondlikmajanduslikust formatsioonist teise, mis toimub sotsiaalsete revolutsioonide teel. Sotsiaalsed revolutsioonid valmistatakse ette tootlike jõudude kasvu ning selle alusel toimuva rõhutatud klasside võitluse tugevnemise teel. Juba Hegelil oli tema seadus kvantiteedi hüppetaolisest üle-

minekust kvaliteediks suurel määral temale sügava mulje jätnud Prantsuse kodanliku revolutsiooni abstraktseks peegelduseks. On selge, kuivõrd tohutu tähtsus peab olema kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seadusel töölisklassi revolutsioonilisele parteile, kui see seadus annab üldise põhjenduse kvalitatiivsete, revolutsiooniliste muutuste paratamatusele ning annab kätte üldise suuna nende protsesside leidmiseks ning ärakasutamiseks, mis neid pööreid põhjustavad.

Kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seadus ei ole mitte üksnes objektiivse maailma üldine seadus. Ta on, nagu juba öeldud, inimtunnetuse, mõtlemise seadus, mille loogilist aspekti me puudutasime seoses kvantiteedi ja kvaliteedi kategooriate sisu analüüsiga.

Tunnetusprotsessis on üheks selle seaduse avalduseks üleminek tunnetuse meeleliselt astmelt loogilisele astmele — aistingult mõttele. Meelelise tunnetuse kasv annab materjali üldistuse tegemiseks, mille abil avastatakse seadused, nähtuse olemus, — kvantitatiivsed muutused viivad kvalitatiivsele muutusele.

Kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seadus on kehtiv nii üksikisiku individuaalses tunnetuses kui ka kogu ühiskonna tunnetuse ajaloolises arengus. Ta avaldub seega ka teaduse ajaloo, teaduse ajaloolises arenemises. Nii on ka loodusteaduse arengul oma kvantitatiivne ja kvalitatiivne külg. Võitlust looduse vallutamiseks võrreldakse mõnikord mitmekordse maja vallutamisega tänavavõitluses. Siin on kaks ülesannet: vallutada antud korrus ja rajada teed üleminekuks järgmisele, kõrgemale korrusele. See tähendab, et loodusteaduse arengus on probleeme, millede lahendamine viib tulevikus mingisuguse põhimõtteliselt uue teooria või uue teadusharu tekkimisele, tõstab teadust kvalitatiivselt uuele tasemele.

Selliseks hüppeks oli sajandi algul relatiivsusteooria rajamine, kvantmehhaanika loomine, viimastel aastakümnetel — tuumafüüsika arendamine. Matemaatika arengus oli tähtsaks hüppeks elektronarvutusmasinate rakendamine, mis tõstis arvutusmatemaatika kvalitatiivselt uuele astmele. Asendades tuhandete arvutajate tööd võimaldab masin lahendada selliseid ülesandeid, mis olid seni lahendamatud. Sügavaks kvalitatiivseks muutuseks teaduse arenemises on küberneetika loomine. Suureks sündmuseks teaduse alal on alanud kosmose vallutamine, tänu millele

on oodata eriti palju teadusliku informatsiooni saamises. Seoses füüsika, keemia, matemaatika saavutuste rakendamisega bioloogias on samuti toimumas muutusi, millel on kvalitatiivse hüppe iseloom. Murrangulise tähtsusega avastused teaduses on viinud koos sotsiaalsete pöörete mõjuga, millede poolest meie maailma revolutsioonilise arengu aeg on nii rikas, sellele, et tänapäeva inimese mõtlemisviisis, tema psühholoogias hakkab domineerima idee üldisest muutumisest pidevuse katkemisega, hüpetega. Seda tunnistavad praegu ka mõned kodanlikud filosoofid. Nii ütleb näiteks B. Russel: «On võimalik, et sõjad ja revolutsioonid tegid meid negatiivselt suhtuvateks pidevusse, ent kuidas see ka ei oleks, kannatavad tänapäeva teaduslikud teooriad palju rohkem tõugete ja põrutuste all, kui korrastatud progressi sujuv kosmiline käik, nagu seda endale ette kujutasid kuninganna Victoria ajastu (s. o. Inglismaa kapitalismi õitsengu ajastu XIX sajandi) inimesed.»⁹

Käsitletava seaduse teiseks küljeks on kvaliteedi tagasi-mõju kvantiteedile, ehk kvaliteedi üleminek kvantiteediks. Engels rõhutas, et «kvaliteedi ja kvantiteedi suhe on vastastikune, et kvaliteet läheb üle kvantiteediks niisama hästi nagu kvantiteet kvaliteediks ja et siin on tegemist vastastikuse mõjuga.»¹⁰ See tähendab (ontoloogilises aspektis), et peale uue kvaliteedi tekkimist allub kvantitatiivsete muutuste edaspidine protsess uutele seadustele, toimub endisest erineva kiirusega. Seda illustreerivad juba eespool toodud näited.

Et ei tekiks muljet, nagu ei saaks dialektika seadust mõista midu, kui ainult teoreetiliste teaduste suhteliselt keerulise materjali põhjal, toome veel ühe näite. Oletame, et me ruttame tööle. Meil on väga kiire, võib-olla me veidi hilineme. Tee viib mäest alla. Kiirustades me jõuame oma käimiskiiruse piirile. Võetud hoog sunnib meid siin üle minema jooksule. Toimub tüüpiline üleminek liikumise uude kvaliteeti (käimisel toetub inimene kogu aeg maapinnale, jooksu aga iseloomustab faasi olemasolu, kus inimene ei puuduta pinda kummagi jalaga). Üleminek käigult jooksule oli aga kvaliteedi üleminek kvantiteediks: meie kiirus kasvas palju suuremaks kui käies.

⁹ Б. Рассел, Человеческое познание, Москва, ИЛ, 1957, lk. 354.

¹⁰ F. Engels, Looduse dialektika, lk. 192.

Kvantiteedi ja kvaliteedi vastastikuse ülemineku seadus — kui dialektika põhiline seadus — hõlmab terve rea dialektika erilisi seaduspärasusi. Kvantiteedi kvaliteediks ülemineku alla kuuluvad, kui selle ülemineku erilised juhud, sellised dialektilised üleminekud nagu:

üksiku üleminek üldiseks ja üldise üleminek üksikuks, vana vormi asendumine uue vormiga sisu muutumise tulemusel,

terviku väljakujunemine osade seostumise tulemusel, uue struktuuri tekkimine elementide kuhjumise tulemusel,

üleminek põhjuste-tagajärgede lineaarselt realt põhjuste-tagajärgede ahela tsüklilisele struktuurile tagajärje olulise püsiva ning korrapärase tagasimõju alusel teda sünnitavale põhjusele,

juhuslikkuse muundumine paratamatuseks ja vastupidi,

võimalikkuse muutumine tegelikkuseks, paratamatuse üleminek vabaduseks inimese sihikindlas praktilises tegevuses jne.

3. Dialektiline hüpe kui arengu üleüldine seaduspärasus

Dialektiline hüpe (liikumise revolutsiooniline vorm, kvalitatiivne muutus) kujutab enesest püsivate seosie katkemist (või sügavat ümberkorraldumist) ning nende asendumist seoste uue süsteemiga. Dialektilise hüppe sisuks on vastuolu lahenemine, s. o. endise ühtsuse kaotamine vastandite vahel, ühe vastandkülje võit teise üle. Dialektilise hüppe sisuks võib olla ka järsk muutus vastuolu teravnemises või selle kustumises ja ka uute vastuolude tekkimine. Hüppe üheks oluliseks momendiks on pidevuse katkemine.

Pidevuse all mõeldakse protsessi, mis kujuneb välja järjestikuste olekute jadast, nii et iga kahe kõrvuti asuva oleku vahel on alati sama järku vahepealne olek. Pidevusetu (diskreetne) on protsess, mis koosneb üksteise järel toimuvatest järskudest oleku vahetustest. Vahepealsed olekud on hoopis teist järku, kuuluvad teisele tasemele. Pidevusetuse (diskreetsuse) mõiste ei ole identne hüppe kui kvalitatiivse muutuse kategooriaga. Diskreetsus võib iseloomustada ka kvantitatiivseid muutusi, kvalitatiivsed

muutused sisaldavad eneses teatud suhtes pidevuse momenti.

Dialektilise hüppe kaudu teostub tegelikkuse arengu absoluutne protsess. Hüpe on tegelikkuse üleüldine absoluutne seadus. Tema absoluutne, kõikehaarav ning erandeid mittelubav iseloom avaldub suhteliste momentide kaudu. Meil on praegu tähtis märkida ära dialektiliste hüpete järgmisi suhtelisi momente.

1. Suhteline on hüppe äkilisus, järskus. Et kvaliteedi muutused on kiirema iseloomuga kui seda on üldiselt neile vastavad kvantitatiivsed protsessid, võib seletada järgmiselt.

Tegelikkusel on olemas suhteline püsivus, korrapära, objektiivsed seadused, mis võivad olla muutumatud väga pika aja vältel. Nähtused on eraldatud üksteisest suhteliselt kindlate piirjoontega. Kvalitatiivne muutus tähendab aga nimelt selle püsivuse likvideerimist, seaduspärasuste murdumist, üleminekut nähtusi üksteisest lahutavast piirist. Kui see seaduspärasuste murdumine oleks toimunud lakkamatult, pidevalt kogu aeg, siis poleks tegelikkuses mingit püsivat korrapära, vaid valitseks kaos. Järelikult on üleminekud ühest kvalitatiivsest olekust teise kiire iseloomuga, kujutades endast hüppeid. Nende äkilisus on seejuures suhteline, s. o. teatud muutused on järsud, äkilised neile eelnenud või neile järgnevate protsesside suhtes.

Dialektilised hüpped on protsessid, see tähendab, et neil on kindel kestus. Hüppe kestus võib olla absoluutses suuruses tohutu suur. Näiteks on elu tekkimine maakeral, nagu seda arvas Engels, kestnud miljoneid aastaid, olles seejuures kõige otsustavamaks hüppeks materia evolutsioonis. V. I. Lenin kirjutab oma teoses «Nõukogude võimu järjekordsed ülesanded», et hüpeteks ajaloos nimetasid Marx ja Engels murranguid maailma ajaloo seisukohalt, mis haaravad ajavahemikke aastakümnete ulatuses.

Dialektiline hüpe on vasturääkiva iseloomuga. «Mille poolest erineb dialektiline üleminek mittedialektilisest?» kirjutab V. I. Lenin. «Hüppe poolest. Vastuolulisuse poolest. Pidevuse katkemise poolest. Olemise ja mitteolemise ühtsuse (identsuse) poolest.»¹¹ Ühelt poolt lahutab dialektiline hüpe üksteisest asju, mis kujutavad enesest kvalitatiivselt erinevaid astmeid arenemise protsessis. Teiselt

¹¹ V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 275.

poolt seob ta üksteisega kvalitatiivselt erinevaid asju, nähtusi arenemises. Dialektilise hüppe mõistest on lahutamatu piiride mõistmine dialektikas, mida me oleme puudutanud juba seoses kvaliteedi kategooria definitsiooniga.

Dialektika tunnistab püsivate piirjoonte olemasolu nähtuste vahel, kuid peab neid samal ajal suhtelisteks. V. I. Lenin märkis, et kõikide piiride pidamine nii looduses kui ka ühiskonnas tinglikeks ning liikuvaiks on marksistliku dialektika põhiseisukoht.¹² Engels kirjutab «Looduse dialektikas»: «Absoluutselt kindlad eraldusjooned on arenemisteooriaga ühendamatud... Kõik erinevused sulavad ühte vahepealsetes astmetes ja kõik vastandid lähevad vahelülide kaudu teineteisesse üle.»¹³ Hüppe äkilisuse absolutiseerimine tähendaks aga ka piiride absolutiseerimist, nende «absoluutselt kindlateks eraldusjoonteks» muutmist. Siit on arusaadav, et see metafüüsika, mis absolutiseerib hüppe äkilisust, katkevust, ei sobi üldse kokku arenemisteooriaga ning on seoses sellega etendanud teaduse ajaloos eriti reaktsioonilist osa. Seevastu aga metafüüsika teine liik, mis absolutiseeris liikumise kvantitatiivset, pidevat külge, jättis siiski võimaluse looduse protsesside käsitlemiseks nende seismises seoses, tõi teadusse muutlikkuse põhimõtte, kuigi ei olnud suuteline andma arenemise õiget, üldist pilti. Seepärast etendas evolutsionistlik teooria minevikus teatavat ajalooliselt progressiivset osa, nagu näiteks Leibnizi, prantsuse valgustajate filosoofias, Charles Lyelli aktualismi teorias, Lamarck'i õpetuses ja reas teistes teooriates filosoofia ja teaduse alal.

2. Teatud muutus on kvalitatiivne muutus ainult nähtuse kindla kvaliteedi suhtes ega kujuta enesest kvalitatiivset muutust sama eseme teiste kvaliteetide suhtes.

Nii näiteks vee keemine kujutab enesest kvalitatiivset hüpet vee kindla agregaatoleku kui kvaliteedi suhtes, kuid ei ole kvalitatiivseks muutuseks vee keemilise kvaliteedi suhtes. Imperialismi tekkimine on hüpe, kvalitatiivne muutus monopolismi-eelse kapitalismi suhtes, kuid ei ole kapitalismi kvaliteedi muutuseks, sest ta jätab muutmata kapitalismi põhilised suhted ning etendab selles mõttes ainult kvantitatiivse muutuse osa.

Dialektiline hüpe võib esineda kui moment kvantitatiiv-

¹² Vt. V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 285.

¹³ F. Engels, Looduse dialektika, lk. 158.

setes muutustes, mis valmistavad ette teise, laiema kvaliteedi muutumist ning vastavalt uue kvaliteedi tekkimist. Sellised muutused kapitalismi arengus, nagu üleminek manufaktuurilt tööstuskapitalismile, üleminek monopolismi-eelselt kapitalismilt imperialismile, tööliklassi muutus «klassiks iseeneses» «klassiks enese jaoks» — need kõik on kvalitatiivsete hüpped, kuid nad kujutavad enesest momente kvantitatiivsete muutuste kuhjumise protsessis, mis valmistavad ette kõrgemat järku hüpet — üleminekut sotsialistlikule ühiskondlik-majanduslikule formsioonile, sotsialistlikku revolutsiooni. Sotsialistlikud revolutsioonid üksikutes maades ja ka teised revolutsioonilised muutused — imperialismi süsteemi murdmine ta üksikutes lülides on omakorda momentideks kogu inimkonna üldises üleminekus oma eksistentsi uude kvaliteeti — kommunismi, mille suhtes eelajaloonas esineb inimkonna kogu eelnenud ajalugu. See hiigelsuur hüpe moodustab meie tormilise ajastu olemuse. «Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon avas inimkonna ajaloos uue ajastu — kapitalismi kokkuvarisemise ja kommunismi võidukäigu ajastu... Käesolev ajastu, mille peamise sisu moodustab kapitalismilt sotsialismile üleminek, on kahe vastandliku ühiskonnasüsteemi võitluse ajastu, sotsialistlike revolutsioonide ja rahvusliku vabastuse revolutsioonide ajastu, imperialismi kokkuvarisemise ja koloniaalsüsteemi likvideerimise ajastu, üha uute rahvaste sotsialismi teele asumise, kogu maailmas sotsialismi ja kommunismi võidulepääsu ajastu.»¹⁴

Teisest küljest, dialektiline hüpe ise võib haarata enesesse terve rea talle alluvaid väiksemaid hüppeid, mis kujutavad enesest nähtuste kitsamate kvaliteetide muutusi (seda võib mõista üksnes tunnistades nähtuste paljuskvaliteedilisuse põhimõtet). «Need vahelülid, — kirjutab Engels, — ainult tõestavad, et looduses ei ole hüppeid *just sellepärast*, et loodus koosneb lausa hüpetest.»¹⁵

Inimese arenemine ahvist on üks kõige sügavamaid kvalitatiivseid muutusi materia evolutsioonis, mis koosneb paljudest olulistest kvalitatiivsetest muutustest. Nende hulgas on kaks kõrgemat järku hüpet: esiteks üleminek

¹⁴ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn, 1965, lk. 3—5.

¹⁵ F. Engels, Looduse dialektika, lk. 207.

inimesetaoliselt ahvilt (lähedane australopitekusele) väljakujunevale inimesele (pitekantroop), teiseks — üleminek tänapäeva füüsilist tüüpi inimesele (kromanjoonlane).

Sotsialistlik revolutsioon sisaldab eneses kui suur, kõrgemat järku hüpe rea allutatud hüppeid, nagu poliitiline pööre, võimu haaramine, kodanliku riigi lammutamine ning proletariaadi diktatuuri riigi ülesehitamine, tööstuse natsionaliseerimine, põllumajanduse kollektiviseerimine, tehniline revolutsioon ja industrialiseerimine (kui on tegemist mahajäänud maaga), ekspluataatorlike klasside jäänuste likvideerimine, kultuurirevolutsioon, revolutsioon rahvamasside ideoloogias ja psühholoogias. Kõik need on hüpped, mis on omaette väga tähtsad ja mis etendavad astmete ning momentide osa suures hüppes, üleminekus antagonistliku klassiühiskonna juurest sotsialistliku ühiskonna juurde.

Dialektilised hüpped ei erine omavahel mitte üksnes muutuse ulatuse poolest, mitte üksnes kvaliteedi laiuse poolest, mis kuulub muutusele antud hüppes, vaid nad erinevad üksteisest ka sõltuvalt selle vastuolu vormist, mille lahennemist need hüpped enesest kujutavad. Seepärast on hüpped alati spetsiifilised.

Hüpete vorm sõltub suurel määral ka nendest tingimustest, milles hüpped toimuvad. Selle illustreerimiseks võib tuua ühtede ja samade keemiliste reaktsioonide toimumise erinevused sõltuvalt ühtede või teiste katalüsaatorite olemasolust. Katalüsaator on tingimus, mis modifitseerib tunduval määral reaktsiooni.

Ühiskondlikus elus sõltub kvalitatiivsete muutuste vorm tunduval määral ajalooliste tingimuste omapärast. Ajaloolised tingimused, milledes toimus näiteks kodanlik revolutsioon Venemaal, erinesid oluliselt möödunud sajandi kodanlike revolutsioonide tingimustest Lääne-Euroopas. Siit aga ka suur vahe revolutsioonide vormis. See on kehtiv ka sotsialistlike revolutsioonide teostumise kohta. Erinevused ajaloolistes, rahvuslikes, välispoliitilistes, geograafilistes jne. tingimustes määravad ära sotsialistliku ümberkujunduse tempo, viisid, vahendid jne.

Dialektiliste hüpete erivorme on looduses ja ühiskonnas lõpmatult palju. Nende lõpmatult mitmekesiste vormide hulgas on võimalik tähele panna teatud üldisemaid vorme, mida mõnikord nimetatakse ka dialektiliste hüpete tüüpideks. On ka vastavad terminid, mida tavaliselt kasu-

tatakse nende tüüpide tähistamiseks. Seejuures tuleb rõhutada, et vahed hüpete vormide vahel on suurel määral suhtelised, esineb tohutul hulgal vahepealseid vorme, üks ja sama hüpe võib ühes suhtes kanda ühe vormi iseärasusi, teises vahekorras aga esineda kui teise vormi juhtum jne.

Üheks dialektilise hüppe tüübiks on hüpe, mida iseloomustab eriline äkilisus, vana kvaliteedi moodustanud seoste enam-vähem üheaegne purunemine või nende murdumine olulises momendis.

Keemilistes reaktsioonides, tuuma lagunemise protsessides ja mõnedel teistel juhtudel toimuvad säärased hüpped siis, kui on tegemist kiire, laviinitaolise protsessina leviva muutusega. Ka üleminekud aine ühest agregaatolekust teise võivad toimuda sellel viisil. Näiteks võiks olla keemine vedeliku ülekuumendamise juures.

Ühiskondlikus elus leiab aset sellega sarnane hüppe vorm seal, kus ühiskond on lõhestatud antagonistlikeks klassideks. Sotsiaalsed revolutsioonid, näiteks, sisaldavad neid nii pealisehituse sfääris (vana võimu kukutamine ja uue võimu kehtestamine) kui ka majandusliku baasi osas (teatud klassi eksproprieerimine).

Looduses ja ühiskonnas on olemas veel väga palju muid hüpete vorme.

Võtame näiteks suhteliselt lihtsad kvalitatiivsed muutused — üleminekud aine ühest agregaatolekust teise. Juba siin on meil tegemist üsna mitmete hüppe vormidega.

Tavaline vedeliku aurustumine kujutab enesest vedeliku üleminekut gaasilisse agregaatolekusse. Siin on tegemist hüppega. Iga molekuli väljahüpe vedeliku pinnast on kvalitatiivne hüpe. Teatud momendiks muutub kogu vedelik auruks. See on kvalitatiivne üleminekuprotsess, hüpe, kus üksikud vahelülid on üksteisest eraldatud ajavahemikega.

Vedeliku keemise puhul on tegemist intensiivse ülemineku auruga auruks mitte üksnes vedeliku pinnal, vaid ka vedeliku sees, kus küllastatud aurumullid kiiresti kasvavad. Keemisprotsess on seega hüpe hoopis teistsuguses vormis kui aurustumine madalamal temperatuuril.

Keemisprotsess toimub ka vedeliku ülekuumenemisel. Kui vesi puhastada õhumullidest, lahustunud gaasidest ja lisanditest, siis võib teda soojendada (sama rõhu juures) kuni 200°C. Edasisel soojendamisel toimub aga vee plahvatuseetaoline järsk üleminek gaasilisse olekusse.

Lõpuks võib vedelik auruks üle minna veel kriitilise oleku momendil. Kui meil on kinnises torus vedelik ja selle aurud, seejuures sellisel hulgal, et nende osamaht on võrdne kriitilise mahuga, siis toimub toru soojendamisel vedeliku järk-järguline üleminek auruks. Kriitilisele temperatuurile lähenemisel hakkab kaduma vahe vedeliku ja auru omaduste vahel. Vedeliku menisk muutub üha ebaselgemaks, kuni ta muutub pilvekeseks, mis järk-järgult hajub. Siin toimub üleminek pidevalt.

Ühiskondlikus elus on hüpped veel mitmekesisemad.

Sujuvad ning pikaajalised on hüpped keele ajaloolises arengus. Nad toimuvad uue kvaliteedi, keele uue struktuuri elementide järkjärgulise ja pikaajalise kogunemise teel, vana kvaliteedi elementide järkjärgulise väljasuremise teel, hõlmates mitme põlvkonna eluiga. Hüpped ühest keelest teise toimuvad esimese põhielementide edasiarendamise ning täiustamise teel. Pidevuse katkemine ei haara siin nähtuse alust, sest endise keele alus säilib uues keeles.

Ei ole plahvatusetaolisi hüppeid ega põhilisi pöördeid ka sotsialistliku ühiskonna majandusliku baasi ja pealishituse arenemises, kuigi kvalitatiivsed muutused on siin võrnatult kiiremad ning järsumad kui keeles. Pöörde all mõistame me antud juhul kvalitatiivset muutust, mis viib ühiskonnas nähtuse sügava aluse, tema olemuse asendamisele uuega, kui toimub selle üleminek oma vastandiks. Pööre võib olla nii plahvatusetaoline kui ka ilma plahvatusetunnusteta.

Pöörete kujul toimuvad hüpped tehnika arengus. Meie ühiskond on huvitatud sellest, et pöörded tehnika erinevatel aladel toimuksid kiiresti ning otsustavalt, sest masinate moraalse kulumise seadus, mis nõuab vana tehnika kiiret asendamist moodsama ning progressiivsemaga, kehtib ka sotsialistlikus ühiskonnas. Kui jätta kõrvale teaduse ja tehnika ala, siis on sotsialismilt kommunismile ülemineku perioodile tüüpilised järkjärguliselt, pideva protsessi kujul toimuvad hüpped. «Sotsialismi järkjärguline ümberkasvamine kommunismiks on objektiivne seaduspärane; selle on ette valmistanud kogu nõukogude sotsialistliku ühiskonna eelnev areng.»¹⁶ Üleminek kommunismile toimub sotsialistliku ühiskonna aluste täiustamise,

¹⁶ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 58.

sotsialistliku omandi edasiarenemise, tugevnemise ning kindlustumise kaudu. Uued seosed, uue kvaliteedi elemendid põimuvad üksteise järel vanadesse seostesse, vanad seosed kujundatakse järk-järgult ümber uuteks. Suur hüpe kommunismi kõrgemasse faasi teostatakse tohutult paljude suhteliselt väikeste hüpete kaudu ühiskonna erinevatel aladel. Kommunismi elementide kuhjumine hüppe enda käigus toob lõppude lõpuks kaasa kogu ühiskonna kui terviku kvalitatiivse oleku asendumise uue kvalitatiivse olekuga — kommunismi täieliku ülesehitamise.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks ülemineku seaduse rakendamine nii teaduse kui ka poliitilise elu praktikas võib olla edukas ainult siis, kui võetakse arvesse selle seaduse toime mitmekesised vormid, kui kvaliteedi, kvantiteedi, mõõdu ja hüppe kategooriaid käsitletakse kui paindlikke dialektilisi mõisteid. Üksnes sel tingimusel on võimalik neid kasutada kui tööriistu tegelikkuse konkreetsete faktide mõistmiseks, mis on lõpmatult mitmekesised.

«Inimese mõisted,» on kõnelnud Lenin, «peavad olema paindlikud, suhtelised, vastastikku seotud, ühtsed vastandlikkuses, et haarata maailma.»

VASTANDITE ÜHTSUSE JA VÕITLUSE SEADUS

T. LOIT
filosoofiakandidaat

1. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus — dialektika olemus

V. I. Lenin nimetas vastandite ühtsust ja võitlust dialektika «tuumaks». Seda sellepärast, et nendes mõistetes väljendub dialektilise maailmavaate ja meetodi olemus üldistatuna kõige selgemalt ja kontsentreeritumalt.

Et õigesti mõista teesi vastandite ühtsusest ja võitlusest kui dialektika «tuumast», tuleb silmas pidada asjaolu, et mõistel «dialektika» on marksistlikus filosoofias erinevad tähendused. *Esiteks*, termin «dialektika» mõistena «objektiivne dialektika», mis väljendab inimest ümbritsevale objektiivsele maailmale, nii loodusele kui ühiskonnale, üldiselt omast pidevat muutumist (liikumist) selle lõpmatu mitmekesisuses, protsesside ja nähtuste vastastikustes seostes ja üksteiseks üleminekutes. Suurepärases poeetilisest vormis iseloomustas seda tegelikkuse objektiivset dialektikat vana-kreeka filosoof Herakleitos, võrreldes loodust igavesti elava, seaduspäraselt süttiva ja seaduspäraselt kustuva tulega, mida ei leia eest kaks korda ühes ja samas olekus ning kus «surematud on surelikud, surelikud surematud; üksteise surmast nad elavad, üksteise elust nad surevad»¹. *Teiseks* väljendab «dialektika» inimtunnetusele kui tegelikkuse peegeldusele omast liikumist ja arenemist selle erinevate vormide ja külgede vastastikustes seostes üksteise üleminekutes. See on nn. «subjektiivne» dialektika. Antud juhul «subjektiivne» väljendab asjaolu, et tunnetus kui objektiivse maailma peegeldusprotsess toimub

¹ Материалисты древней Греции, Москва, 1955, lk. 44—49.

subjekti — aktiivselt tegutseva inimese teadvuses. Tunnetus oma vormide mitmekesisuses, kujutluste, mõistete, kategooriate jne. liikumises on inimese bioloogilise ja sotsiaalse evolutsiooni tulemus ja on sellest küljest kui spetsiifiline peegeldusprotsess ise samuti objektiivse iseloomuga, s.t. ei sõltu inimese arusaamadest. Tunnetuse ja selle liikumise (subjektiivse dialektika) ja objektiivse tegelikkuse ning tema liikumise (objektiivse dialektika) seose materialistlikku käsitlust väljendavad hästi V. I. Lenini sõnad: «... kui *kõik* areneb, siis kas kehtib see ka kõige üldisemate *mõistete* ja mõtlemise *kategooriate* suhtes? Kui mitte, siis mõtlemine ei ole seotud olemisega. Kui jah, siis on olemas mõistete dialektika ja tunnetuse dialektika, millel on objektiivne tähendus.»² Seejuures tuleks subjektiivses dialektikas (tunnetuse liikumises) endas eraldada kaks külge: a) nn. subjektiivne dialektika I, mis haarab tunnetuse kui tegelikkuse peegelduse tekkimise ja tema vahekorra objektiivse dialektikaga, tunnetuse astmete ning vormide (meeelise ja ratsionaalse, aistingute, tajude, kujutluste jne.) vastastikused seosed ja üleminekud ning b) subjektiivne dialektika II, mis haarab mõtlemise kui tegelikkuse üldistatud, abstraktse ja vahendatud peegelduse liikumise, tema vormid, seosed jne.

Ja kolmandaks, dialektika kui teadus, kui filosoofiline õpetus. Dialektikal kui teadusel on omakorda laiem ja kitsam tähendus. Laiemas mõistes on dialektika «teadus looduse, inimühiskonna ja mõtlemise üldistest liikumis- ja arenemisseadustest»³. Kitsamas mõttes on dialektika nähtuste tunnetamise meetod nende iseliikumises seesmiste vastuolude alusel.

Dialektika kui teaduse uurimisobjektideks on objektiivne ja subjektiivne dialektika. Nende erinevus tingib asjaolu, et vaatamata dialektika kui teaduse terviklikkusele, ilmnevad samal ajal selle raames dialektika erinevad aspektid (ehk funktsioonid): 1) ontoloogiline aspekt (materიაalse olemise üldiste liikumisseaduste ja vormide teooria), 2) gnoseoloogiline aspekt (tunnetuse üldiste liikumis- ja arenemisseaduste ning vormide — subjektiivse dialektika I — teooria) ja 3) loogiline aspekt (mõtlemise liikumise —

² V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 247.

³ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 125. Vt. samuti F. Engels, Looduse dialektika, Tallinn, 1962, lk. 37, 158, 204.

subjektiivse dialektika II — üldiste seaduste ja vormide teooria).

Materialistlik dialektika kui teadus⁴ väljendab oma uurimisobjekti vastavate kategooriate ja seaduste abil. Dialektika kategooriad ja seadused on vahetult gnoseoloogilise loogilise iseloomuga, s.t. nad on tunnetustegevuse sõlm-punktideks (astmeteks) ja vahenditeks. Nende tundmine ja teadlik rakendamine võimaldab arendada ja suunata tunnetusprotsessi, sellega ka ühtlasi praktikat — inimese teadlikku, eesmärgikindlat tegevust looduses ja ühiskonnas. Selle aluseks on asjaolu, et kuigi dialektika kategooriad ja seadused kuuluvad mõtlemise valdkonda, on selle elementideks ja vahenditeks, on neil kui teaduslikult objektiivsetel tegelikkuse peegeldustel oma ontoloogiline aspekt. See seisneb selles, et dialektika kategooriatel ja seadustel on oma prototüüp objektiivses tegelikkuses endas.⁵ Dialektika erinevad aspektid ilmnevad ka tema põhiseaduste ja nende kategooriate juures. Seega, rääkides materialistliku dialektika põhiseadustest, tuleb silmas pidada asjaolu, et dialektikas mõistetakse «seaduse» all esiteks, nähtuste (või nähtuse külgede, omaduste, olekute jne. omavahelist) teatud objektiivset seost, suhet (täpsemalt öeldult — seoste teatud vormi). «Seadus on *suhe... Olemuste* suhe ehk suhe olemuste vahel,»⁶ nagu teda iseloomustas V. I. Lenin. Antud juhul on meil tegemist «seadusega» ontoloogilises aspektis, seadusega kui inimese teadvusest ja tahtest sõltumatult eksisteeriva objektiivse reaalsuse teatud momentiga. Sellise objektiivse iseloomuga on ka tunnetusprotsessi kui «looduslooliselt» kujunenud spetsiifilise peegelduse seaduspärasused.

Inimene tunnetab maailma (nii teda ümbritseva välise, kui ka oma seemise, subjektiivse) objektiivseid seadusi ja peegeldab neid oma teadvuses teaduse jm. seaduste näol. Siin on meil tegemist «seaduse» teise, gnoseoloogilise tähendusega. Sellest aspektist on seadus üks tunnetustegevuse astmeid, üks tunnetuse vorme, mille abil inimene oma teadvuses loob endale pildi objektiivse tegelikkuse teatud küljest — objektiivsest seaduspärasusest.

⁴ Edaspidi kasutatakse «dialektika kui teadus» asemel lühendatult «dialektika».

⁵ Vt. selle kohta lähemalt M. M a k a r o v, Materialistliku dialektika kategooriad, Tallinn, 1963.

⁶ V. I. L e n i n, Teosed, 38. kd., 138.

«Seaduse mõiste on üks aste inимтunnetuses, maailmaprotsessi ühtsuse ja seose, sõltuvuse ja tervikluse tunnetamises»⁷. Niisiis ka materialistliku dialektika kui teaduse seadused kujutavad endast tunnetuse astmeid. Nad on mõtlemise vormideks, mille abil me peegeldame, väljendame maailmale (ja meie tunnetusele enesele) omast lõpmatult mitmekesisetes vormides ja avaldustes esinevat liikumist selle seesmises ühtsuses ja seoses, sõltuvuses ja tervikkuses.

Liikumine on maailma üldine, universaalne omadus. Liikumist mõistmata pole võimalik mõista ei inimest ümbritsevat loodust ega inimest ennast. Sellest said aru juba antiikteaduse esindajad. Nii kirjutas Aristoteles: «Kuna loodus on liikumise ja muutumise alus, meie uurimise objektiks on aga loodus, siis ei või jätta välja selgitamata, mis on liikumine, sest liikumise mittetundmine toob paratamatult endaga kaasa looduse mittetundmise.»⁸ Need Aristoteelse sõnad kehtivad täiel määral ka tänapäeval. Mitmesuguste teaduslike distsipliinide uurimisobjektideks on lõppkokkuvõttes materia mitmesugused liikumisvormid, nende olekud, avaldumisvormid, vastastikused seosed, üleminekud jne. Seejuures «küsimus ei ole selles, kas liikumine on olemas, vaid selles, kuidas liikumist mõistete loogikas väljendada»⁹.

Liikumise iseloomu ja seaduspärasuste käsitus ongi metafüüsika ja dialektika kui kahe põhilise filosoofilise meetodi tuumaks.

Metafüüsilisele meetodile on omane nähtuste ühekülgne käsitus. Metafüüsika, kasutades F. Engelsi sõnu, «mõtleb selgeis vahendamatus vastandeis»¹⁰, absoluutsetes kategooriates. Nii toimib metafüüsika ka liikumise seletamisel. Ta võtab liikumise mingi ühe vormi või avalduse, liikumise ühe mingi külje või omaduse jne. ning absolutiseerib selle, s. t. taandab kogu lõpmatult mitmekesise liikumise kui iga-suguse muutumise protsessid ainult ühele tema momentidele. Sellega muudab metafüüsika nähtuste liikumise oma sisult lõplikuks, alati ja igal pool iseendaga samaseks, ühesuguses vormis toimuvaks fenomeniks, mis võib eri-

⁷ V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 136.

⁸ Аристотель, Физика, 3-я книга, Соцэкгиз, Москва, 1936, lk. 40.

⁹ V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 248.

¹⁰ F. Engels, Anti-Dühring, lk. 20.

neda vaid oma suuruselt ja kohalt (väheneda, suurenda, vahetada kohta) — s. o. kvantitatiivsest küljest. Näiteks võib siin tuua XVII ja XVIII sajandil tekkinud ja laialt levinud mehhanitsismi, mis kujutab endast üht liikumise metafüüsilise käsitluse vormi loodusteaduses ja filosoofias. Metafüüsika muudab paratamatult liikumise nähtuste suhtes mingiks väliseks jõuks. Oma võimetusega seletada maailma iseliikumist avab metafüüsika tee idealismile.

Nii oli üheks põhjuseks, miks XVII ja XVIII sajandi materialism pidi taganema idealistliku filosoofia (saksa klassikalise filosoofia) ees, tema metafüüsiline, mehhanistlik arusaamine liikumisest. Käesoleva sajandi algul tekki- sid bioloogias mitmesugused vitalistlikud ja autogeneetilised evolutsiooniteooriad (neovitalism jt.) peamiselt se- tõttu, et tollal laialt levinud mehhanistlikud arenemisõpe- tused (neolamarkism jt.) ei olnud võimelised seletama eluvormide ajaloolist arengut. Neolamarkism heitis bio- loogilise evolutsiooni seletamisel kõrvale kaasaja evolut- sioonilise bioloogia aluse — Ch. Darwini teooria põhi- printsii bid (individuaalse muutlikkuse mitmekesisuse, ole- lusvõitluse ja loodusliku valiku) ja püüdis orgaaniliste vormide muutumist ning arenemist seletada väliskesk- konna vahetu mõjuga organismidele. Keskkonna osa orga- nismide evolutsioonis käsitles neolamarkism aga klassi- kalise mehhaanika mõju ja vastumõju seaduse vaimus. Organismide muutusi vaadeldi lihtsalt kui mehhaanilist vastureaktsiooni (vastumõju), mis on vahetult ja täielikult vastav keskkonna mõjule (Newtoni III seadus). Sama- sugune on ka meie päevil bioloogias esinevate mehha- nistlike kontseptsioonide saatus. Nii näiteks nn. «adé- kvaatse kohastumise teooria», mida arendasid T. D. Lös- senko ja tema pooldajad, käsitledes organismide muutuste põhjusi neolamarkismi vaimus, on lõppkokkuvõttes sunni- tud seletama elunähtusi organismide (sealhulgas taimede) otsustusvõimega, eesmärgikindla püüdega jne.¹¹ Selline «mehhanism» aga ei ole võimeline seletama niisuguseid evolutsiooninähtusi nagu elusolendite arengu üldine prog- ress, otstarbekohasus jne. Nende nähtuste seletamiseks olid neolamarkistid ise sunnitud «appi kutsuma» mitme- suguseid mittemateriaalseid tegureid nagu «tung täiustu-

¹¹ Vt. Т. Д. Лысенко, Избранные сочинения, Москва, 1953, lk. 375—380; Проблема причинности в современной биологии, Москва, 1961, lk. 30—47.

misele», «elujõud», «ortogenees» või elusolendite eneste teadlik otsustus.¹²

Dialektiline materialism on järjekindel monistlik materialism. Tema lähtekohaks on tees materiasst kui kogu maailma (nii looduse kui inimühiskonna) primaarsest alusest, substantsist. Seejuures mõistab marksistlik filosoofia materia all mitte mingisugust inertset, muutumatut, paigalseisvat materjali, vaid pidevas liikumises (uuenemises) olevat objektiivset reaalsust. Liikumine on materia olemise viis. Ei ole materiat ilma liikumiseta ega liikumist ilma materiaata.

Järelikult, kui materia — ainus olemise substants — on alati liikumises, kui ei ole materiat ilma liikumiseta ja vastupidi, siis ei ole ka materia suhtes mingisugust välist liikumise allikat. Materia liikumise allikas peitub temas endas. Materia liikumine on tema iseliikumine. «... Nii materia kui ka tema eksisteerimise viis — liikumine — on loodatud ja järelikult on nad ise oma lõpp-põhjused...»¹³

Võtme meid ümbritseva maailma liikumise, siin toimuvate mitmekesiste muutuste ning arenguprotsesside kui materia iseliikumise mõistmiseks annab materialistliku dialektika seadus vastandite ühtsusest ja võitlusest. Selles mõttes nimetaski V. I. Lenin seda seadust «dialektika olemuseks», «dialektika tuumaks». Ta kirjutas oma artiklis «Dialektika küsimusest», et «tingimuseks, mis võimaldab tunnetada kõiki maailma protsesse nende «iseliikumises», nende spontaanses arenemises, nende elavas elus, on nende tunnetamine vastandite ühtsusena. Arenemine on vastandite «võitlus». Kaks põhilist (või kaks võimalikku või kaks ajaloos esinevat) arenemise (evolutsiooni) kontseptsiooni on: arenemine kui vähenemine ja suurenemine, kui kordumine, ja arenemine kui vastandite ühtsus (ühtse kahestumine teineteist välistavateks vastanditeks ja nende vastastikune suhe).

Esimese liikumiskontseptsiooni puhul jääb varju *ise-*

¹² Vt. selle kohta lähemalt Л. Ш. Давиташвили, История эволюционной палеонтологии от Дарвина до наших дней, Москва, 1948; Л. Ш. Давиташвили, В. И. Ленин и кризис в эволюционном учении, «Вопросы философии» 1959, № 5; Т. В. Лойт, О кризисе теоретической палеонтологии в конце XIX и начале XX вв., Ученые записки ТГУ, вып. 67, 1958.

¹³ F. Engels., Looduse dialektika, lk. 193.

liikumine, selle *tõuke* jõud, selle allikas, selle motiiv (või see allikas viiakse *väljapoole* — jumal, subjekt etc.). Teise (s. o. dialektilise — T. L.) kontseptsiooni puhul pannakse pearõhk just «*ise*»-liikumise *allika* tunnetamisele. Esimene kontseptsioon on elutu, kahvatu, puine. Teine — eluline. *Ainult* teine annab võtme kõige eksisteeriva «ise-liikumise» mõistmiseks; ainult tema annab võtme «hüpete», «pidevuse katkemise», «vastandiks muutumise», vana hävimise ja uue tekkimise mõistmiseks». ¹⁴

Seega kujutab vastandite ühtsus ja võitlus kui materiaalistliku dialektika seadus endast tunnetuse astet, milles on väljendatud (peegeldub) objektiivse maailma liikumise seesmine determineeritus. Et õigesti mõista vastandite ühtsust ja võitlust kui dialektika seadust, mis avab liikumise seesmise allika, on vaja silmas pidada F. Engelsi sõnu, «*vastastikune mõju* — see on esimene, millega me kokku puutume, kui me tänapäeva loodusteaduse seisukohalt vaatleme liikuvat materiat tervikuna» ¹⁵ Kuigi need sõnad on kirjutatud enam kui 80 aastat tagasi, on nad ka tänapäeval täies jõus. Vastastikune toime on kõikide nähtuste, sealhulgas ka liikumise tõeliseks lõpp-põhjuseks. Maailma mitmekesisuse ja üldise seose tõttu põimuvad nähtustes (asjades, protsessides, sündmustes jne.) mitmesugused erinevad omadused, küljed, olekud, protsessid jne. See viib iseendaga suhteliselt samaste nähtuste juures nii seesmistele kui välistele erinevustele ilmlemisele. Ühtse, tervikliku nähtuse kahestumine erinevateks, mittesamasteks omadusteks, külgedeks, tendentsideks, suundadeks jne. — ühesõnaga vastanditeks — ja nende vastastikune toime ongi asjade, esemete, sündmuste jne. muutumise (liikumise) seesmiseks determinaatoriks. Selles mõttes moodustabki vastandite ühtsus ja võitlus liikumise sisu ning vastandite ühtsuse ja võitluse seadus, kui liikumise antud seesmise determineerituse üldine ja paratamatu vorm, objektiivse maailma enese seaduse, olles objektiivse dialektika tuumaks, olemuseks.

Niisiis, vastandite ühtsuse ja võitluse seadus ontoloogilises aspektis seisneb selles, et igas objektiivselt olemasolevas nähtuses on vastuolud, mis tekivad ühtsete nähtuste kahestumisest üksteist välistavateks vastanditeks. Nähtustele omastes vastuoludes peituvadki materia iseliiku-

¹⁴ V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 354.

¹⁵ F. Engels, Looduse dialektika, lk. 174.

mise «lõpp-põhjused», s. t. et liikumine on seesmiselt determineeritud vastandite ühtsuse ja võitluse kaudu.

Tunnetuslik-metodoloogilisest aspektist seisneb vastandite ühtsuse ja võitluse seadus kui dialektika tuum, olemus selles, et nähtuste liikumise kui materia iseliikumise käigu, avalduste, vormide jne. väljaselgitamiseks tuleb uurida nähtusi nende omaste vastuolude avastamise ja uurimise kaudu, vastandite ühtsuse ja võitluse väljaselgitamise teel. Dialektika kui igasuguse liikumise üldiste seaduspärasuste teooria ja meetod seisneb otseses mõttes nähtuste olemuses endas eksisteerivate vastuolude uurimises. «*Dialektika* on õpetus sellest, kuidas *vastandid* võivad olla ja kuidas nad on *identsed* (saavad selleks), — mis tingimustel nad on *identsed*, muundudes teineteiseks, — mispärast inimese mõistus ei tohi võtta neid vastandeid elutuina, tardunuina, vaid peab neid võtma elavatena, tinglikena, liikuvaina, teineteiseks muunduvaina»¹⁶.

A. LOOGILINE VASTURAAKIVUS JA DIALEKTILINE VASTUOLU

Nagu eespool nägime, iseloomustab materialistlikku dialektikat kui teadust liikumisest vastuolude (vastandite ühtsuse ja võitluse) tunnustamine nähtustes (asjades, protsessides, sündmustes jne.) enestes, mis teeb võimalikuks seletada objektiivseid, mitmekesiseid liikumisprotsesse, lähedes tegelikkusest endast. Kuid vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse tähendus dialektikas ei piirdu ainult objektiivse reaalsuse liikumise ja selle tunnetamise käsitluse üldmetodoloogilise gnoseoloogilise küljega.

Subjektiivse dialektika, s. o. tunnetuse liikumise kõrgemaks astmeks on mõtlemine — tegelikkuse üldistatud ja abstraktne peegeldus inimteadvuses. Inimmõtlemises aga ilmneb kaks külge: 1) mõtlemine kui inimese peas toimuv tegelikkuse peegeldamise protsess ja 2) mõtlemine kui inimese tunnetuslik tegevus. Mõtlemisprotsess on inimese peaju funktsioneerimine, mis seisneb analüüsimises, sünteesimises, üldistamises, abstraheerimises jne. Mõtlemisprotsess on mõtlemise objektiivne külg, mis on kujunenud inimese bioloogilis-sotsiaalses evolutsioonis teadvuse kui tegelikkuse peegelduse arengu käigus. Mõtlemistegevus

¹⁶ V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 93—94.

on aga inimese tunnetuslik tegevus ümbritseva maailma (ja inimese enda) suhtes, milles avalduvad tunnetuse motiivid, eesmärgid, arusaamad, ülesanded jne. Mõtlemistegevus on seega mõtlemise n.-ö. subjektiivne külg, mõtlemine kui inimese teadlik toiming mõtlemise kasutamise, rakendamise näol inimese poolt.¹⁷

Materialistlik dialektika, uurides inimese mõtlemisprotsessi, selle erinevaid külgi, teid ja vorme. nende vastastikuseid seoseid ning üleminekuid (s. o. subjektiivset dialektikat), peegeldab neid oma kategooriates ja seadustes ning paneb aluse inimese dialektilisele mõtlemistegevusele, kujundab dialektilise mõtlemisviisi. Ka siin on dialektika tuumaks vastandite ühtsuse ja võitluse seadus. Selle seaduse tähendus antud aspektis on hästi väljendatud V. I. Lenini järgmistes sõnades: «Idee (loe: inimese tunnetus) on mõiste ja objektiivsuse ühtelangemine (kooskõla) ... tunnetus on anorgaanilisse loodusesse laskumise (mõistuse laskumise) protsess, selleks et loodust subjekti võimule allutada ja üldistada (tunnetada üldist tema nähtumustes) ... Mõtte ühtelangemine objektiga on protsess: mõte (= inimene) ei tohi tõe endale kujutleda elutu paigalseisuna, lihtsa pildina (kujundina), kahvatuna (tuhmina), ilma tungita, ilma liikumiseta ... Tunnetamine on mõtlemise igavene, lõpmatu lähenemine objektile. Looduse peegeldumist inimese mõtlemises tuleb mõista mitte «elutult», mitte «abstraktselt», mitte ilma liikumiseta, mitte ilma vastuoludeta, vaid igaveses liikumises, vastuolude tekkimises ja nende lähenemises protsessis.»¹⁸

Seega kujutab materialistlik dialektika antud funktsioonis endast teadust mõtlemisest ja selle seadustest, s. o. dialektilist loogikat. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus (vastuolu seadus) aga astub esile kui dialektilise loogika põhiseadus. Loomulikult tekib siin küsimus vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse kui dialektilise loogika põhiseaduse vahekorra formaalse loogika ühe põhilise seaduse — nn. vasturääkivuse lubamatuse seadusega, seda enam, et metafüüsika, eitades vastuolusid nähtustes, apelleerib mainitud seadusele.

¹⁷ Mõtlemise kahe külje — protsessi ja tegevuse kohta vt. lähemalt С. Л. Рубинштейн, Бытие и сознание, Изд. АН СССР, Москва, 1957.

¹⁸ V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 181—182.

Materialistlik dialektika lähtub asjaolust, et objektiivne tegelikkus on vastuoluline. Kõik nähtused ja protsessid sisaldavad vastandlikke külgi, omadusi, tendentse jne., mille vastastikune suhe — vastuolu — on liikumise seesmiseks allikaks. «Paradoksis ilmneb tegelikkus... Kes seisab paradoksiga silm silma vastu, see avab silmad tegelikkuse ees.»¹⁹ Seetõttu vaatleb dialektiline loogika ka mõtlemist, s. o. objektiivse tegelikkuse vahendatud, abstraktset ja üldistatud peegeldust inimese peas kui vastuolulist protsessi.

Formaalne loogika aga peab vastuolusid mõtlemises lubamatuks, mis on fikseeritud nn. vasturääkivuse lubamatuse seaduse näol. Selle seaduse järgi otsustuse konjunktsioon tema eitusega annab alati väära otsustuse ($p \cdot p = 0$). Sageli formuleeritakse see seadus järgmiselt: kaks otsustust, millest üks esitab mingi väite b objekti a suhtes, teine aga eitab seda väidet sellesama objekti suhtes, ei saa olla üheaegselt tõesed (lühidalt: otsustused, $a = b$ ja $a \neq b$ on üheaegselt lubamatud).

Metafüüsika kuulutab vasturääkivuse lubamatuse seaduse mõtlemise absoluutseks seaduseks, ekstrapoleerides ta ühtlasi olemise üldiseks seaduseks, mille järgi nähtused on kõikides suhetes alati endaga sarnased (identsed), ei sisalda endas vastuolusid. Metafüüsikale asi... «eksisteerib või ei eksisteeri, asi ei või olla ta ise ja samal ajal midagi muud»²⁰.

Selle tõttu metafüüsika eitab vastuolusid tegelikkuse nähtustes. Tuleb rõhutada, et vastuolude metafüüsiline käsitus antud vormis seisneb vastuolu kui ühtse (iseendaga sarnase) nähtuse seesmise kahestumise eitamises. Sellelt metafüüsiliselt seisukohalt lähtudes taandatakse vastuolu lihtsale välisele erinevusele. Selle nn. distinktiivismiteooria järgi võib vastuolu esineda ainult subjektiivse nähtusena mõtlemistegevuses. «Vastuolu mõiste... ilmub kui puhtvaimne kategooria... faktides ei leia vastuoluidee mingit realiseerimist.»²¹ Puhtsubjektiivse fenomenina ilmneb vastuolu kui keele (väljendus-süsteemi) fenomenaalne antinoomia, mille aluseks on kas

¹⁹ F. Dürrenmatt, Füüsikud, «Loomingu» Raamatukogu, Nr. 14, Tallinn, 1964, lk. 55.

²⁰ F. Engels, Anti-Dühring, lk. 20.

²¹ P. Destouches-Fevrier, Contradiction et complémentarité, «Synthèse», v. 7, 1948—1949, Nr. 3, lk. 177—178.

mõtlemisviga, poleemiline võte või seisukohtade ja teooriate erinevus.

Teisest küljest aga võib metafüüsika absolutiseerida vastuolud kui tegelikkuse igavesed lahendamatud antinoomiad. Metafüüsilise nn. antinomismiteooria järgi ei ole inimmõistus ratsionaalse mõtlemistegevuse teel, kuna see toimub vasturääkivuse lubamatuse seaduse alusel, võimeline tunnetama maailma nähtuste olemust. Vastuolude metafüüsiline käsitus antud vormis on üheks agnostitsismi ja irratsionalismi gnoseoloogiliseks juureks (näiteks I. Kanti filosoofias).

Marksismi kriitikud kodanliku filosoofia leerist, tuginedes formaalse loogika vasturääkivuse lubamatuse seaduse metafüüsilisele tõlgendusele, kuulutavad materialistliku dialektika ja eeskätt tema tuuma — vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse — mõttetuseks. Ühed nendest väidavad, et kui nähtused ja protsessid on vastuolulised (nagu väidab dialektika), siis ei saa mõtlemine adekvaatselt peegeldada tegelikkust (kuna mõtlemises ei tohi olla vastuolusid), vaid on paramatult oma peegeldusobjektiga vastuolus. Siit tehakse agnostitsistlikud järeldused maailma tunnetamise võimaluse kohta mõistuse poolt ja püütakse õigusdada religiooni kui mõistusest «kõrgemat» tunnetusvormi.²² Teised jälle väidavad, et kui tegelikkus on vastuoluline, siis loogiliste vasturääkivuste puudumine teaduslikes teooriates tähendab nende ekslikkust jne.

Seetõttu on arusaadav, et dialektilise vastuolu ja formaalloomilise vasturääkivuse suhte probleemil on dialektikas eriti tähtis koht. Mainitud küsimus on seoses dialektilise loogika intensiivse arenguga viimasel ajal marksistlikus filosoofias esile kutsunud laialdase diskussiooni.

Antud probleemi lahendamise aluseks on arusaamine dialektilise ja formaalse loogika vahekorrast üldse. Viimane ei ole käesoleva teema otseseks ülesandeks.²³ Mär-

²² Vt. näit. K. Heim, *The Transformation of the Scientific World* Wiew. New York, 1953, lk. 253—256.

²³ Dialektilise ja formaalse loogika vahekorra kohta vt. M. M. Розенталь, *Принципы диалектической логики*, Соцэкгиз, Москва, 1960; П. В. Копнин, *Диалектика как логика*, Изд. Киевского Государственного университета, 1961; Эли де Гортари, *Введение в диалектическую логику*, изд. ИЛ, Москва, 1959; *Диалектика и логика, Законы мышления*, АН СССР, 1962; Г. Клаус, *Введение в формальную логику*, изд. ИЛ, Москва, 1960; J. Rebane, *Mis on dialektiline loogika*, Tallinn, 1963.

gime siin vaid mõningaid peamisi seisukohti antud küsimuses, mis on vajalikud vaatlusaluse probleemi lahendamiseks. Üks osa marksistliku filosoofia esindajaid suhtus üldse eitavalt formaalsesse loogikasse, samastades viimase metafüüsikaga, viidates seejuures Hegelile ja mõningatele F. Engelsi mõtteavaldustele. Teine osa, taandades formaalse loogika traditsioonilisele loogikale, püüab viimast kohandada dialektika printsiipidega, nii-öelda «dialekteerides» formaalse loogika seadusi.²⁴ Viimasel ajal vaatleb enamik marksistlikke filosoofe ja loogikuid dialektilist ja formaalset loogikat kui teadusi, millede uurimisobjektiks on mõtlemine ja selle seaduspärasused, kuid mis lähenevad mõtlemisele erinevatest aspektidest, erinevalt tasemelt, s. o. erinevad oma uurimisainelt. Kaasaegne loogikateadus kujutab endast tervet teaduste süsteemi hulga erinevate harudega, millel on ühine uurimisobjekt, kuid mis käsitlevad seda erinevatest külgedest, erinevalt tasemelt. Tavaliselt defineeritakse loogikat²⁵ kui teadust õigest mõtlemisest ja selle seadustest. Täpsustamiseks ning dialektilise ja formaalse loogika vahekorra paremaks mõistmiseks tuleb silmas pidada, et mõtlemises on vaja eraldada 1) mõtlemise sisu ja 2) mõtlemise vormi (struktuuri). Mõlemad mõtlemise küljed, nii sisu (s. o. mõtlemise tunnetuslik-gnoseoloogiline tähendus selle konkreetse seoses tunnetatava objektiga) kui ka vorm on tegelikkuse peegeldus. «... mõtlemise kategooriad ei ole inimese abivahendiks, vaid niihästi looduse kui ka inimese seaduspärasuse väljenduseks.»²⁶

Loogika kui teaduste süsteemi uurimisobjektiks on mõtlemise vorm, mõtlemise struktuur. Uurides inim mõtlemise struktuuri ja selle seadusi, selgitab loogika välja selliseid seoseid, mis võimaldavad olemasolevatest teadmistest tuletda uusi tõeseid teadmisi. Põhilises osas toimub loogiline uurimine formaliseerimise meetodil, s. o. loogilise mõtlemise struktuuri modelleerimise teel formaalses süsteemis, kasutades vormelite keelt. Formaalse loogika erinevus dialektilisest seisneb selles, et ta võtab loogilise mõtlemise vorme (mõisteid, otsustusi, järeldusi jne.) kui mõtlemise

²⁴ В. И. Бела Фогарашн, Логика, изд. ИЛ, Москва, 1959.

²⁵ Siin ja edaspidi tarvitatakse terminit «loogika» tähenduses «loogikateadus». Peale selle on terminil «loogika» veel tähendused, nagu «objektiivne loogika», «subjektiivne loogika» jt.

²⁶ В. И. Ленин, Teosed, 38. kd., lk. 75.

struktuurselt fikseeritud valmiselemente, opereerides nende kui loogilise mõtlemise struktuurse mudeli seesmiselt liikumatute, muutumatute komponentidega. Formaalne loogika käsitleb seega loogilise mõtlemise vorme lahus nende gnoseoloogilisest sisust, lahus nende kujunemisest inimtunnetuse kui tegelikkuse peegelduse arengus. Formaalse loogika uurimisaineks on loogilise mõtlemise vormide kui mõtlemise struktuuri valmiselementide seosed mõtlemise süsteemides (näiteks mõiste koht otsustuses, otsustuste, järelduste, tõestuste süsteemid jne.).

Selles suhtes kujutabki formaalne loogika endast nn. mõtte vormi loogikat («ekstensionaalsete suhete» loogikat), kus mõtlemise struktuure (vorme) vaadeldakse «mahusuhetes», lahus nende konkreetsest gnoseoloogilisest sisust, tähendusest. Formaalse loogika loogiliste formalismide «mittesisulisus» ei ole muidugi absoluutne. Ka neil on oma sisu, ka nemad peegeldavad tegelikkuse teatud külgi, kuid ainult ühest teatud aspektist.²⁷ Dialektiline loogika, erinevalt formaalsest, uurib inim mõtlemise reaalsel protsessi tema sisu ja vormi ühtsuses, vaatleb loogilise mõtlemise modelleerivat funktsiooni lahutamatus seoses mõtlemise gnoseoloogilise, tunnetusliku küljega, s. o. seoses mõtlemise kui konkreetse tegelikkuse peegeldusega selle arengus. Dialektiline loogika vaatleb loogilise mõtlemise vorme mitte lihtsalt kui loogilise struktuuri valmiselemente, vaid kui arenemises oleva inimtunnetuseprodukte. Selles mõttes nimetataksegi dialektilist loogikat mõtlemise sisukate vormide loogikaks («intensionaalsete suhete» loogikaks). Pidades silmas dialektilist loogikat, kirjutas V. I. Lenin: «Loogika ei ole õpetus mõtlemise välistest vormidest, vaid «kõigi materiaalsete, looduslike ja vaimsete asjade» arenemise seadustest, s. t. maailma kogu konkreetse sisu ja selle tunnetamise arenemise seadustest...»²⁸

Seega dialektiline loogika, uurides loogilise mõtlemise struktuuri ja selle seadusi, avab ühtlasi formaalse loogika

²⁷ Vt. selle kohta Г. Клаус, Введение в формальную логику; G. Stiehler, Hegel und der Marxismus über den Widerspruch, Dietz Verlag, Berlin, 1960; Я. К. Ребане, К вопросу об отражении объективной действительности в логической структуре мышления, Ученые записки ТГУ, Труды по философии V, Тарту, 1961; В. И. Мальцев, Очерк по диалектической логике, Изд. МГУ, 1964.

²⁸ V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 77.

poolt kasutatavate loogiliste elementide (vormide) ja seaduste konkreetse tunnetusliku sisu inimese praktilis-tegelikus mõtlemises. Selles mõttes kujutab dialektiline loogika endast formaalse loogika suhtes metaloogikat, mis kui mõtlemise «sisukas» loogika astub esile mõistete loogikana. Ta läheb formaalse loogika abstraktsioonidest kaugemale, tungib sügavamale nende tunnetusliku sisuni, vaadeldes uuritavat nähtust konkreetset, tema mitmekülg-suses, erinevate külgede ühtsuses ja vastastikusel seoses, arengus. «Konkreetne mõtlemine tähendab seda, et nähtusi käsitletakse ja nende olemus avatakse, silmas pidades nende äärmiselt mitmekesiseid suhteid, nende eneste arvukaid omadusi ja sõltuvuse aspekte, nende liikumist ja arenemist, nende mitmekesist vastastikust toimet teiste nähtustega ja nähtuste gruppidega.»²⁹

Seega dialektiline loogika ja formaalne loogika ei välista teineteist. Ei ole õige asetada küsimust sellises alternatiivses vormis: kas dialektiline või formaalne loogika. Sama kehtib ka materialistliku dialektika vastuolu seaduse ja formaalse loogika vasturääkivuse lubamatuse seaduse vahekorra kohta.

Formaalne loogika uurib mõtlemise struktuuri ühest teatud küljest, tasemelt, kus mõtlemine «modelleerib» tegelikkust kindlatesse klassidesse kuuluvate ühtsete, iseendaga samaste asjade, esemetena jne. Iga ese kuulub teatud klassi või mitte. Selle tõttu osutuvad klassidevahelised piirid rangelt piiritletuks. See väljendub lause predikaadi ühetähenduslikkuses (mõiste samasuses). Formaalse loogika vasturääkivuse lubamatuse seadus fikseerib mõtlemise selle taseme struktuuri seaduspärasuse kahe lause kui loogilise otsustuse ja tema eituse vahelise suhte («laud on valge» ja «laud ei ole valge») loogilise konjunktsiooni seadusena. Selline lähenemine mõtlemisele on tunnetuse arengu seisukohalt (nii ajalooliselt kui individuaalselt, loogiliselt) vajalik, paratamatu ning kasulik. Formaalloogilist lähenemist mõtlemisele aga ei tohi min-

²⁹ А. Г. Жожан, О некоторых сторонах диалектической логики, Проблемы философии, Сборник работ современных румынских философов, Изд. ИЛ, Москва, 1960, lk. 197. Dialektilisest loogikast kui metaloogiast formaalse loogika suhtes vt. veel А. Л. Субботин, Математическая логика — ступень в развитии формальной логики, «Вопросы философии», № 9, 1960; Я. К. Ребане, К вопросу об отражении объективной действительности в логической структуре мышления.

gil juhul absolutiseerida. Selline abstraktne formaalse mõtlemise süsteem rahuldab mõtlemist kui tegelikkuse tunnetust (peegeldust) vaid teatud tasemeni, kuni pole tekkinud vajadust loogilise struktuuri elementide (mõistete, otsustuste jne.) kui tegelikkuse peegelduste endi sisu, nende tähenduse selgitamise järele nende konkreetse seoses peegeldusobjektiga — s. o. tegelikkusega. Kui aga tunnetuse arengus selline vajadus tekib, siis ei piisa enam formaalloogilistest vahenditest. Siis on vajalikud teised vahendid — dialektilise loogika vahendid — mis teevad võimalikuks siirduda loogilises mõtlemises abstraktselt konkreetsele selle lõpmatus mitmekesisuses, erinevates külgedes, suhetes, toimetes, vastastikutest üleminekutes — vastuoludes.

Selle suurepäraseks näiteks on kuulsad Zenoni paradoksid ja juba ligi 24 sajandit kestev diskussioon nende ümber. Uurides liikumist (peamiselt kehade makromehhaanilist ümberpaigutust ruumis ja ajas) saatusid juba vanakreeka filosoofid kokku liikumises ilmnevate sügavate vastuoludega, mis ongi leidnud klassikalise väljenduse Zenoni apooriates nagu «Nool», «Ahhilleus ja kilpkonn» jt. Nimelt jõudis Zenon, püüdes väljendada liikumist loogika kategooriates, järeldustele, et «liikumine on pidev ja mittepidev» ja et «liikuv keha asub antud ajamomendil antud kohas ja ei asu temas, kuna ta liigub». Need on laused, mida formaalne loogika vaatleb traditsiooniliselt kui vasturääkivaid otsustusi ($a=b$ ja $a \neq b$), mis järelikult on antud konjunktsioonis lubamatud. Mainitud asjaolu on juba Zenonist endast alates kasutatud metafüüsikute poolt kas liikumise tõesuse eitamiseks nähtuste olemises (nagu tegi seda Zenon) või dialektika eitamiseks (näiteks Dühring). Zenoni paradoksides formaalloogiline käsitlus ja selle kasutamine metafüüsika poolt on paljusid uurijaid ummikusse viinud. «Hirmus on see, et Zenoni teooria ennustab tulemust, mis on otse vastandlik vaatlusest tulevane,»³⁰ kirjutab ameerika teadlane N. Court. Mitmesugused katsed Zenoni paradokse lahendada (kas matemaatilisest, füüsikalisest või üldfilosoofilisest aspektist)

³⁰ N. A. Court, The Motionless Arrow, The Scientific Monthly, Oct. Washington, 1946. Vt. selle kohta veel С. А. Яновская, Преодолены ли в современной науке трудности, известные под названием «апории Зенона»? В сб.: Проблемы логики, Изд. АН СССР, Москва, 1963.

pole kandnud täit vilja, kui nad ei ole lähtunud dialektilisest meetodist. Juba Hegel juhtis tähelepanu asjaolule, et antiikaja filosoofidel oli õigus sedavõrd, kuivõrd nad rääkisid vastuoludest, mis ilmnevad liikumisnähtuste selektamisel. Kuid eksisid need, kes väitsid, et vastuolude tõttu pole liikumist, vaid just vastupidi — liikumine ise ongi eksisteeriv vastuolu. «Liikumine ise on vastuolu; isegi juba lihtne mehhaaniline ühest kohast teise liikumine võib toimuda ainult selle tõttu, et teatav keha ühel ning samal ajamomendil on ühes kohas ja ühtlasi teises kohas, et ta on ega ole ühes ning samas kohas. Ja niisuguse vastuolu alatine tekkimine ja samaaegne lahendumine ongi liikumine... Kui juba lihtne mehhaaniline ühest kohast teise liikumine sisaldab eneses vastuolu, siis seda enam sisaldavad seda materia kõrgemad liikumisvormid...»³¹

Tähendab, antud juhul on liikumine ise predikaativsest küljest vastuoluline.³² Kuid selle vastuolulise nähtusega opereerib formaalne loogika ebaõigesti kui ühtsega (iscendaga samasega) ning vaatleb seetõttu eespool toodud Zenoni paradokse koosnevaina kahest otsustusest, lahutades seega ühtse, kuid vastuolulise nähtuse kaheks predikaativselt teineteist välistavaks (eitavaks) klassiks (pidev — mittepidev, asub antud ruumpunktis — ei asu antud ruumpunktis). Sellega aga kaotab antud nähtus üldse oma tähenduse, mõtte, sest laused «liikuv keha asub antud kohas» ja «liikuv keha ei asu antud kohas» omaette, eraldi teineteisest, on väärad. Seda kasutabki ära metafüüsika oma võitluses dialektika vastu, muutes formaalse loogika vasturääkivuse lubamatuse seaduse mõtlemise teatud taseme struktuurset seadusest üleüldiseks, absoluutseks olemise seaduseks.

Niisiis, liikumist saab iseloomustada vaid vastuoluliste mõistete ühtsuses, s. o. kui liikumist ennast vaatleme ühtse, kuid seesmiselt vastuolulise nähtusena (omistame liikumisele ühtse, kuid vastuolulise predikaadi). Zenoni paradokside «saladus» kaob, kui me vaatleme liikumist uuel tasemelt, «liikumise» mõiste sisu seisukohalt, analüüsides

³¹ F. Engels, Anti-Dühring, lk. 106—107.

³² Liikumise vastuolulisuse kohta vt. В. И. Свидерский, Противоречивость движения и ее проявления, Изд. Ленинградского университета, 1959; Я. К. Ребане, Дialeктическое и формально-логическое противоречия, Ученые записки ТГУ, Труды по философии VI, Тарту, 1962.

teda sellest küljest, mida antud mõiste konkreetselt endas peegeldab. Siis selgubki, et «Liikumine on aja ja ruumi olemus. Kaks põhimõistet väljendavad seda olemust: (lõputu) pidevus (Kontinuität) ja «punktilisus» (pidevuse eitamine, *diskreetsus*). Liikumine on (aja ja ruumi) pidevuse ja (aja ja ruumi) diskreetsuse ühtsus. Liikumine on vastuolu, on vastuolude ühtsus.»³³ Kui Zenoni kuulsaid lauseid vaadelda kui üht otsustust, milles peegeldub objekti vastuoluline iseloom, siis kaob ka nende näiline vastuolu formaalse loogika vasturääkivuse lubamatuse seadusega.³⁴ Seega vastandite ühtsuse ja võitluse seadus kui dialektilise loogika vastuolulise predikatsiooni seadus³⁵ ei riku formaalloogilist vasturääkivuse lubamatuse seadust. See aga ei tähenda, et dialektiline vastuolu mõtlemises peab olema väljendatud alati formaalloogiliselt mittevasturääkivas vormis. Dialektilise loogika vastuolulise predikatsiooni seadus võib avalduda formaalloogiliselt mittevasturääkivas vormis, kuid võib esineda ka formaalse vasturääkivusena. «See, et tegelikkuse paradoks väljendub ühtlasi ka sõnalistes paradoksidest, mis on vastuolus tavajärgse inimese aruga... — see on iseenesestki selge.»³⁶ Selles ongi asja tuum. Ühegi formaalloogilise süsteemi alusel ei ole võimalik täielikult väljendada ei kogu konkreetset tegelikkust tema lõpmatus mitmekesisuses, vastandlike külgede seostes ja üleminekutes ega samuti reaalselt, konkreetset mõtlemist kui tegelikkuse peegeldust.³⁷ Selles seisnebki formaalse loogika ja tema seaduste piiratus.

Seega ei tohi absolutiseerida formaalse loogika seadusi mõtlemise ainukeste, absoluutsete vormidena ega ammugi ontoloogilises plaanis, ekstrapoleerides neid objektiivsesse tegelikkusesse kui olemise üleüldisi seadusi. See viib otse

³³ V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 249.

³⁴ Vt. lähemalt Я. К. Ребане, Диалектическое и формально-логическое противоречия ja J. K. Rebane, Mis on dialektiline loogika, samuti А. Жожа, О некоторых сторонах диалектической логики.

³⁵ E. A. Ivanov nimetab dialektika vastuolu seadust loogilises aspektis «välistavate mõistete ühendatavuse seaduseks» (Е. А. Иванов, О соотношении законов формальной и диалектической логики в процессе оперирования понятиями, Изд. «Высшая школа», Москва, 1963, lk. 41.)

³⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 26, ч. III, Москва, 1964, lk. 139.

³⁷ Vt. В. М. Глушков, Мышление и кибернетика, «Вопросы философии», № 1, 1963.

metafüüsikasse. Just formaalse loogika seaduste metafüüsilise absolutiseerimise vastu olid suunatud nii Hegeli kui ka K. Marxi, F. Engelsi ja V. I. Lenini seisukohad käsitletavas probleemis.³⁸

Kui liikumise metafüüsilisel käsitlusel oli XVII ja XVIII sajandil tingituna loodusteaduse arengu iseärasustest tollel perioodil teatud ajalooline õigustus, siis alates XIX sajandil toimunud loodusteaduse suurtest avastustest (energia muundumise ja jäävuse seaduse püstitamine ning teadus füüsikas, rakuteooria ja Ch. Darwini evolutsiooniteooria ilmumine bioloogias, ajaloolise meetodi võit geoloogias jt.), mis muutsid teaduse oma olemuselt dialektiliseks (teaduseks liikumisest, selle erinevatest vormidest, üleminekutest, vastastikutest seostest jne.), teenib metafüüsika progressi vaenlaste huve. Füüsikaliste nähtuste selektamine tänapäeva kvantmehhaanikas, relatiivsusteoorias jt. kaasaja füüsika harudes, orgaaniliste vormide evolutsiooni ja teiste eluavalduste faktorite ning seaduste mõistmine bioloogias jne. ei ole võimalik liikumise metafüüsilise käsitluse (s. o. metafüüsilise mõtlemisviisi) printsiipide alusel. Selles suhtes andis hea õppetunni füüsika ja bioloogia kriis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. Kogu loodusteaduse areng kaasajal tõestab täielikult F. Engelsi sõnu, et dialektika kui teadus mõtlemisest on looduses toimuvate arenguprotsesside, vastastikuste seoste ja üleminekute analogon ja seetõttu tänapäeva loodusteadusele tähtsaim mõtlemisvorm.³⁹ Dialektika oli selleks võimsaks relvaks, mille abil K. Marx ja F. Engels paljastasid kapitalistliku ühiskonna sisemised vastuolud ning löid teadusliku sotsialismi teooria, mis näitab töölisklassile ja kõigile töötavatele rahvamassidele väljapääsu kapitaliorjusest.

Kui arengu kogu «loogika hargnebki ainult edasiliikuvatest vastanditest», siis tekib loomulikult küsimus, mille abil teha kindlaks, kas mõtlemises on tegemist formaalloomilise vasturääkivusega või dialektilise vastuoluga. Vastus tuleneb dialektilise loogika ainest. Dialektilise loogika uurimisaineks on reaalne, tegelik inim mõtlemine tema sisu ja vormi, peegelduse ja peegeldatava konkreetse seose seisukohalt. Seetõttu toimub dialektiliste vastuolude välja-

³⁸ Vt. näiteks F. Engels, *Anti-Dühring*, samuti F. Engels, «Looduse dialektika», 1963; V. I. Lenin, «Filosoofilised vihikud».

³⁹ Vt. F. Engels, *Anti-Dühring*, lk. 291.

selgitamine, nende uurimine jne. alati konkreetse uurimise teel. Esitame siin mõningad peamised erinevused mõtlemises esinevate dialektiliste vastuolude ning formaalloogiliste kontradiktoorse ja kontraarse vasturääkivuste vahel, nagu nad on süstematiseeritult toodud G. Klaus raamatus «Sissejuhatus formaalsesse loogikasse».⁴⁰

Tabelis: — a tähistab lause a loogilist eitust, /a tähistab lausele a kontraarselt vasturääkivat lauset, ã lauset, mis on lausega a dialektilises vastuolus.

Kontradiktoorne vasturääkivus	Kontraarne vasturääkivus	Dialektiline vastuolu
I. Lausete a ja -a seos on alati väär	Lausete a ja /a seos on alati väär	Lausete a ja ã seos on õige
II. Kahest lausest a ja -a üks peab olema väär, teine aga tõene	Kahest lausest a ja /a vähemalt üks peab olema väär, kuid nad võivad olla ka mõlemad väärad	Mõlemad laused a ja ã peavad olema tõesed
III. Kui a on teada näiteks ükskõik millise varem antud lause seose puhul, siis -a on võimalik määrata puhtformaalsel teel	/a ei saa määrata puht formaalsel teel	ã ei saa määrata ainult formaalsel viisil, vaid tegekkuse uurimisest
IV. Vasturääkivus a ja -a vahel mingis teaduses on ületatav ainult vasturääkivuse ühe poole elimineerimise teel	Nagu kontradiktoorse vasturääkivuse puhul	Vastuolu ületatakse kõrgemas ühtsuses. Sellise ühtsuse reaalne võimalikkus on dialektilise vastuolu vajalikuks kriteeriumiks
V. Vasturääkivus ei eksisteeri tegelikkuses	Nagu kontradiktoorse vasturääkivuse puhul	Vastuolu on olemas realselt

⁴⁰ G. Klaus, Einführung in die Formale Logik, Berlin, 1959, samuti Г. Клаус, Введение в формальную логику, lk. 91.

2. Vastandite ühtsuse ja võitluse vahekord vastuolus

Dialektiliste vastuolude konkreettsel väljaselgitamisel ja uurimisel on äärmiselt oluline vastandite ühtsuse ja võitluse vahekorra mõistmine. «Vastandite» all mõistab dialektika üldiselt nähtuse (või nähtuste gruppide) erinevaid külgi, omadusi, tendentse jne. Ükski nähtus objektiivses reaalsuses, s. o. asjad, esemed, protsessid, sündmused jne., ei kujuta endast absoluutset, abstraktset ühtsust (samasust), vaid mitmekesiste, omavahel erinevate (mittesamaste) külgede, omaduste jne. konkreetset ühtsust kui teatud seoste süsteemi. Seega jaguneb iga nähtus vastanditeks (sisaldab neid endas). Vastandite suhe (seos) moodustab vastuolu. Vastuolu on seega antud kehale mõjuvate või antud nähtuse piirides või antud ühiskonnas toimivate erisuguste jõudude ja tendentside kokkupõrge.⁴¹ Siit aga ei tohi teha järeldust, et nähtuse igasuguste mittesamaste külgede või ükskõik milliste erinevate nähtuste seos (kokkupõrge) moodustab dialektilise vastuolu kui antud nähtuste liikumise sisemise tõukejõu (näiteks raadio ja Kaukasus). Vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse kui materialistliku dialektika üldise seaduse selline tõlgendus teenib dialektilise meetodi kas tahtliku või ebateadliku moonutamise eesmärki.

Vastandite olemasolu asjades, esemetes, protsessides jne. ei ole mitte väline ega juhuslik antud nähtuse suhtes. Vastuolu kui arengu allikat ei saa õigesti mõista, kui me vastandite all käsitame erinevaid külgi, tendentse ja jõude, mis on teineteisest sõltumatud, mis tekivad teineteisest eraldi ja põrkuvad juhuslikult kokku. Vastandlikud küljed ja tendentsid nähtustes, mille suhe moodustab dialektilise vastuolu ja mis on üksteisega lahutamatuult seotud, kujutavad endist ühtse terviku erinevaid, mittesarnaseid külgi või tendentse. Dialektikas ei vaadelda vastuolu kui arengu sisemist allikat erinevate tendentside juhusliku kokkupõrkena, tulenevana vastandite välisest formaalsest seosest, vaid nende seesmisest vastastikusest tingitusest. Seega kujuneb dialektiline vastuolu vastanditest, mis moodustavad ühtsuse. Niisiis, kujutab vastandite ühtsus endast vastandite lahutamatuult seost, mis avaldub selles, et vastandid 1) vastastikku eeldavad, tingivad üksteist, 2) ühe

⁴¹ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 38.

olemasolu nõuab teise olemasolu, 3) ühe kadumine toob paratamatult kaasa teise kadumise (või põhjaliku muutumise), 4) üks sisaldab endas teist. Ainult abstraktsioonis võib vastandeid teineteisest lahutada, konkreetsetes tegelikkuses (ja mõtlemises) on nad aga lahutamatud.

Niisiis iseloomustab dialektilist vastuolu vastandite ühtsus.

Vastandite ühtsus vastuolus ei ole mitte lihtne polaarsus, mitte formaalne ühtsus (nagu näiteks valge—must, kõrge—madal jne.), vaid erinevate külgede, tendentside jne. aktiivne läbipõimumine ühtses tervikus. Just see, et vastandid ei esine mitte kui staatilised polaarsused, vaid kui ühtses tervikus vastastikku läbipõimuvad vastandlikud küljed, tingib vastandite suhte teise iseärasuse vastuolus — nende võitluse. Vastuolus vastandid mitte üksnes ei tingi teineteist, vaid nad ühtlasi eitavad, piiravad teineteist. «Vastandite võitlus» tähendab ühtse nähtuse erinevate külgede, tendentside jms. teineteise aktiivset eitamist, teineteise aktiivset välistamist. Ainult vastandite ühtsuses saab võimalikuks ning paratamatuks nende võitlus. Väljaspool ühtsust pole vastandite võitlust.

Niisiis kujutab dialektiline vastuolu endast vastandite ühtsust ja võitlust, ühtse terviku erinevate külgede vastastikust aktiivset tingitust ning samaaegset aktiivset vastastikust välistamist, eitamist, piiramist. See asjaolu määrabki dialektilise vastuolu koha ja osa nähtuste dünaamikas, vastuolu kui liikumise «seesmise allika», s. o. suhte, mille kaudu toimub nähtuse muutumine. Näiteks elu kui potentsiaalselt pidevalt kestev ja end taastav seostatud orgaaniliste reaktsioonide lahtine süsteem (J. Bernal) võib eksisteerida ainult kui vastandlike protsesside — assimilatsiooni ja dissimilatsiooni sisemine, lahutamatu ühtsus, seejuures teineteist pidevalt eitavate protsesside ühtsus. Elu kestab ainult seni, kuni kestab vastandite võitlus nende seesmises ühtsuses.

Materialistlik dialektika näeb liikumise kui materia selikumise allikat nähtustele enestele objektiivselt omastes dialektilistes vastuoludes — nähtustele omaste vastandite ühtsuses ja võitluses.

Vastuolud on arengu seesmiseks määrajaks kõigis meid ümbritseva maailma esemetes ja protsessides nii looduses, ühiskonnas kui ka tunnetuses. Teisiti öeldes, omavad vastuolud üldist, absoluutset iseloomu. Vastuolude üldisus

tuleneb liikumise absoluutsusest. Kuna ei ole, ega saa olla muutumatuid, väljaspool liikumist olevaid nähtusi, vaid kõik muutub, läheb üle teiseks — ühesõnaga, kui materia on pidevas iseliikumises, siis ka vastuolud kui selle iseliikumise seesmine «mehhanism» ja liikumapanev jõud esinevad kõikjal, kõigis nähtustes — on üldise iseloomuga.

See marksistliku dialektika tees vastuolude üldisest iseloomust on leidnud otsest faktilist kinnitamist teaduse poolt.

Kaasaegne loodusteadus on näidanud, et võti nii orgaanilises kui anorgaanilises looduses esinevate nähtuste, nende toimete, muutuste, olekute, üleminekute jne. mõistmiseks peitub nendele omaste vastuolude avastamises, nähtustes toimuvate vastandlike külgede, omaduste, tendentside, jõudude jne. vastastikuste suhete ning seoste uurimises. Nagu nägime, kujutab juba suhteliselt lihtne mehaaniline liikumine endast vastuolulist protsessi, mis omakorda on tingitud ruumi ja aja pidevuse ning diskreetvuse vastuolulisest ühtsusest. Kogu kaasaegse füüsika (relatiivsusteooria, kvantmehhaanika, elementaarosakeste teooria jne.) aluseks on idee materia füüsikaliste struktuuride ja põhivormide vastuolulisest iseloomust (ruum—aja, elektromagnetilise välja, massi ja energia, aine ja välja omaduste ning olekute kaksikühtsus jne.).⁴²

Samuti on lugu eluslooduses. Juba eluprotsess ise kui selline on pidevalt tekkiv ning lahendatav vastuolu kahe vastandliku protsessi — dissimilatsiooni ning assimilatsiooni vahel nende lahutamatus ühtsuses. Eluslooduse liikumise vastuolulisus avaldub samuti organismi ja keskkonna vastastikustes seostes. Vaatamata sellele, et organism moodustab teda ümbritseva keskkonnaga lahutamatu ühtsuse, kujutavad organism ja keskkond endast samaaegselt vastandeid, mille suhe — keskkonna ning organismi vastuolud — on orgaanilise maailma evolutsiooni põhjuseks. Orgaaniliste vormide evolutsioon, nende areng — see on pidevalt tekkiv ja pidevalt lahenev vastuolu keskkonna ning organismi vahel.

⁴² В. М. Э. Омеляновский, Дialeктическое противоречие в современной физике, Сoвещание заведующих кафедрами общественных наук вузов РСФСР, Изд. Московского Университета, 1960. Сб. «Философские проблемы современного естествознания, Изд. АН СССР, Москва, 1959;

М. Е. Омеляновский, Die Idee des dialektischen Widerspruchs in der Quantenphysik, Deutsche Zeitschrift für Philosophie, Nr. 1, 1965.

Ch. Darwini üks suuremaid teaduslikke teeneid seisneb selles, et ta käsitles orgaanilise looduse arengut, ühtede liikide tekkimist ja teiste hävimist kui eluslooduse iseliikumist, mille aluseks on temale omased sisemised vastuolud. Loodusliku valiku protsessi — orgaanilise maailma arengu peamise teguri aluseks on vastandlike tendentside võitlus nn. «olelusvõitluse» näol.

Ühiskondliku elu areng toimub samuti vastandite ühtsuse ja võitluse teel. Nagu näitasid K. Marx ja F. Engels, on ühiskonna ajalugu ühiskondlik-majanduslike formsioonide vaheldumise ajalugu. Selle protsessi aluseks on ühiskondliku materiaalse tootmise vastandlike külgede — tootmise ja tarbimise, inimese ja looduse, tootlike jõudude ja tootmissuhete vahelised vastuolud, mille pideva tekkimise ja lahendamise kaudu on ajaloolise paratamatusega determineeritud inimkonna areng ürgühiskonnast sotsialismile. Meie ajastu näo määrab võitlus sotsialismileeri ja kapitalismileeri vahel. Selles võitluses suureneb ja tugevneb iga päevaga sotsialismi- ning rahuleer, avades kogu inimkonnale kommunistliku ühiskonna ülesehitamise perspektiivid.

Nii nagu looduse ja inimühiskonna areng, on ka inimese tunnetuse, sealhulgas teaduse areng sügavalt vastuoluline protsess, mis toimub vastandlike seisukohtade, arvamuste, teooriate jne. võitluse teel.

Tunnetusele (teadusele, kunstile jne.) omased vastuolud, lahkuminekid inimeste arvamustes, mõistetes, seisukohtades jne. kujutavad endast objektiivsete vastuolude peegeldust inimeste teadvuses. Sellepärast seisneb ka tunnetuse käigus tekkivate vastuolude lahendamine meie subjektiivses mõtlemises esinevate vastuolude aluseks olevate objektiivsete vastuolude õiges mõistmises, nende dialektika tunnetamises. Seega moodustavad objektiivsed vastuolud, peegeldudes subjektiivses mõtlemises, meie teadvuse liikumise aluse.

Järelikult igal pool, kõigis protsessides on vastuolud — nii liikumise lihtsates kui ka komplitseeritud vormides, nii objektiivses maailmas kui ka inimeste teadvuses. Vastuolud moodustavad igal pool liikumise sisemise tõukejõu, sisemise allika.

Tees vastuolude üldisest, absoluutsest iseloomust tähendab ka veel seda, et igas nähtuses, esemes, protsessis jne. esineb vastuolu algusest lõpuni. Oleks ebaõige arvata, et

alguses ei ole mingis nähtuses vastuolusid, vaid need tekivad alles teatud arenguetapil. Selline seisukoht viib paratamatult metafüüsilisele välise tõukejõu teooriale.

Materialistliku dialektika tees nähtuste liikumisest kui vastuolulisest protsessist tema kõigil arenguastmetel ei tähenda aga, et vastuolu mingis nähtuses on algusest kuni lõpuni ühesugune. Vastuolu absoluutne iseloom tähendab, et kõigi nähtuste areng nende kõigil arenguastmetel toimub vastandite ühtsuse ning võitluse kaudu. Kuid dialektiline vastuolu ühes või teises nähtuses ei kujuta endast mingit muutumatut, algusest kuni lõpuni ühesugusena antud vastandite vahekorda. Vastuolud esinevad nähtustes (või ühe ja sama nähtuse arengukäigus) mitmesugustes vormides. See tuleneb vastuolu moodustavate vastandite ühtsuse ja võitluse vahekorrast, mis oleneb vastandite intensiivsusest, vastandlike külgede küpsusest jms. Seega on meil siin tegemist vastandite ühtsuse ja võitluse vahekorra teise aspektiga vastuolus.

Vastandite muutumise tagajärjel muutub ka vastandite ühtsuse ja võitluse vahekord vastuolus. Vastandite ühtsus võib esineda, näiteks 1) kui terviku mitmekesisete omaduste, külgede, tendentside jne. (s. o. vastandite) mõju, suuna või tegevuse kokkulangemine (ühtimine), 2) kui vastandite tasakaal (võrdsus), 3) vastandite vastavus. Samuti esineb vastandite võitlus kui vastandite suhte teine külg nähtuse arengu käigus mitmesugustes vormides. Vastandite võitlus võib esineda 1) kui terviku mitmesuguste omaduste, külgede, tendentside jne. (s. o. vastandite) mõjusuuna erinevus (mitteühtimine), 2) kui vastandite osatähtsuse ebavõrdsus, mille tagajärjel üks vastand piirab teist, tema mõju, 3) vastandite võitlus astub esile kui omaduste, tendentside jne. mittevastavus, kokkusobimatus antud terviku raamides jne.

Vaadeldes nähtust tema arengus, s. o. ühest olekust teise muutumises, üleminekus, näeme, et vastandite võitlus järjest «teravneb». Algselt olemasolev lihtne erinevus, omaduste, tendentside jne. mitteühtimine või ebavõrdsus kasvab. Edaspidise arengu käigus võib erinevus järjest süveneda, kuni enne ainult erinenud ebavõrdsed küljed, tendentsid jne. moodustavad otsese vastandlikkuse. Vastuolu edasine teravnemine võib viia võitluse ülekasvamisele vahetuks kokkupõrkeks — konfliktiks. Seega ilmneb vastuolude erinevates vormides nähtust moodustavate vastan-

dite ühtsuse ja võitluse areng, mis on nii antud terviku muutumise aluseks kui ka sisuks. Kui nähtuse arengu algstaadiumis on vastandite suhetes ülekaalus ühtsuse momendid, siis lõppstaadiumis tõuseb esiplaanile nende eitav, välistav külg (võitlus), mis viib lõpuks paratamatult antud vastuolu lahenemisele, vastandite teineteiseks üleminekule. Selle tagajärjeks on senise asja, eseme, protsessi jne. asendumine teisega, uuega.

Tuleb teha vahet vastuolu kui mingi tervikliku nähtuse mittesamaste külgede, omaduste, tendentside jne. teatud vastastikuse seose vahel (vastuolu mõiste tema laiemas, üldises tähenduses) ja vastuolu mitmekesisiste esinemisvormide (ebaoluline ja oluline erinevus, vastandlikkus, konflikt) kui vastandite ühtsuse ja võitluse vahekorra arengustmete väljenduste vahel. Nii näiteks esineb vastuolu eseme tarbimis- ja vahetusväärtuse vahel juba lihtsa vahetuse juures. Kui see vastuolu esineb siin juhusliku erinevusena, kuna vahetatavate kaupade ekvivalentvorm ei ole siin lahutatud nende tarbimisväärtusest. See erinevus fikseerub, muutub otseseks vastuoluks üldise vahetusvormi puhul, kui kõikide kaupade jaoks kujuneb ainult üks ekvivalent, mil kauba vahetusväärtus väljendub sõltumatult tema tarbimisväärtusest.

Vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja omandamise érakapitalistliku vormi vahel esineb kapitalistlikus ühiskondlik-majanduslikus formatsioonis tema algusest peale, kuid kapitalismi algperioodil vastasid kapitalistlikud tootmissuhted üldiselt tootlike jõudude tollaegsele arengutasemele. Alles kapitalismi edasisel arengul, tootlike jõudude pideva tõusu tagajärjel, muutuvad kapitalistlikud tootmissuhted mittevastavaiks tootlike jõudude iseloomule, mille alusel tekib sotsiaalne konflikt kodanluse ja proletariaadi vahel. Ühiskonna edasine areng võib toimuda ainult sotsialistliku revolutsiooni kaudu, mis kõrvaldab vanad, kapitalistlikud tootmissuhted ja kehtestab uued, sotsialistlikud tootmissuhted.⁴³

Seega ei ole vastuolu n.-ö. tardunud nähtus, vaid muutuv, arenev. See vastuolu pidev muutumine moodustabki nähtuste arengu sisu, liikumise seesmise determineerituse.

⁴³ Vastuolude erinevate vormide kohta vt. veel Г. М. Штракс, Об особенностях противоречий общественного развития, «Вопросы философии», № 7, 1962; М. Н. Руткевич, Диалектический материализм, Соцэкгиз, 1959.

Vastandite ühtsuse ja võitluse teel toimuva liikumise tulemusena nähtused muutuvad, lähevad üle üksteiseks, asenduvad teistega. Seejuures mingi nähtuse muutumisega teiseks toimub ka vastuolude iseloomu, nende kohti jne. muutus. Igal uuel nähtusel ja protsessil on omad vastuolud, omad vastandlikud küljed, omadused jne. ning nende ühtsus ja võitlus. Uues nähtuses või protsessis algab temale omaste uute vastuolude arenemine. Vastandite ühtsus kui vastandite kokkulangemine, tasakaal, on suhteline, kajastades nähtuste suhtelist püsivust, paigalseisu. Vastandite võitlus aga liikumise kui materia üldise omaduse kajastusena on absoluutne. Teisest küljest, vastandite võitlus tema konkreetsete vormide seisukohalt on ka ise suhteline. Samuti on vastandite ühtsus omakorda absoluutse tähendusega kui vastandite «võitluse» üldine tingimus, eeldus.

3. Vastuolude erinevad tüübid

Konkreetsed vastuolud erinevad veel oma tähenduse poolest, selle poolest, missugust osa nad etendavad ühe või teise eseme, protsessi jne. liikumises ja arengus.

Meid ümbritseva maailma mitmekesised nähtused on tavaliselt komplitseeritud. Nad sisaldavad mitmesuguseid külgi, tendentse, omadusi jne. kui antud nähtuse mitmekesiste seoste ja suhete avaldusi. Materialistliku dialektika teesi ühtse kahestumisest vastandlikeks külgedeks, ei tule mõista kui lihtsat mehhaanilist kaheks jagunemist, vaid kui nähtuses vastastikku läbipõimunud seoste relatiivset kahestumist teatud suhtes. Seejuures ei ole mitte kõik vastandlikud küljed, omadused jne. ning nende suhted antud nähtuse olemuse ning arengu jaoks ühesuguse tähtsusega.

Iga nähtuse jaoks on temale omaste mitmekesiste vastandite suhetest määrava tähtsusega üks, kui antud nähtuse põhivastuolu. Põhivastuolu on selliste vastandite ühtsus ja võitlus, mis määrab antud nähtuse üldise iseloomu, tema põhiolemuse ja üldise arengusuuna. Põhivastuolu haarab antud nähtuse tervikuna ja jääb muutumatuks kogu tema arengu jooksul, seni kui eksisteerib antud nähtus kui teatud kvalitatiivne määratletus. Kuid põhivastuolu muutumatus tähendab ainult seda, et nähtuse arenemisprotsessis ei muutu põhivastuolu iseloom ja siit tulenev näh-

tuse põhiolemus ning arengu põhisuund. See aga ei tähenda, et vastuolu ise jääb muutumatuks, et jääb muutumatuks vastandite suhe. Nagu juba märgitud, seisneb nähtuse areng just vastuolude sisemises arengus — vastandite vahekorra, nende suhete muutumises. Põhivastuolu teeb arenguprotsessi jooksul läbi muutuse, õigemini, see muutus moodustabki arengu sisu. Põhivastuolu teravneb järjest, kuni saabub moment, kus teda moodustavad vastandid muudavad oma kohta, lähevad teineteiseks üle, toimub üleminek ühelt nähtuselt teisele. Seega esineb põhivastuolu erinevatel arenguetappidel erinevates vormides.

Teised vastuolud, mis ei haara nähtuse kogu arengu- teed, moodustavad tema mittepõhilised vastuolud. Mittepõhilised vastuolud on alati suuremal või vähemal määral seotud põhivastuoluga, olles tingitud temast ja alludes temale. Komplitseeritud asjades, esemetes, protsessides jne. ei esine põhivastuolu tavaliselt kunagi «puhtal» kujul, vaid avaldub mitmesugustes külgedes ja joontes, mis oma ette võetuna on antud nähtuse kui terviku suhtes mittepõhilise tähtsusega. Need vastuolud teevad nähtuse arengu protsessis läbi olulisi muutusi. Ühed teravnevad, teised lahenduvad või pehmenevad, kolmandad tekivad jne. Seega on nähtuse arengu erinevatel etappidel põhivastuolu avaldusvormid olenevalt arengutingimustest erinevad. Seetõttu on igal arenguetapil konkreetsest olukorrast tingituna oma peamine vastuolu, mis antud tingimustes põhjustab nähtuse nii- või teistsuguse käitumise, oleku, avalduse, omaduse — s. t. määrab tema liikumise. Vastuolu, mis arengu ühel teatud etapil, teatud konkreetsetes tingimustes, etendab peamise vastuolu osa, on nähtuse teisel etapil, teistsugustes tingimustes mittepeamise tähendusega ja vastupidi. Seega kujutab peamine vastuolu endast nn. «etappimääravat» vastuolu.

Nii on kapitalismi põhivastuoluks vastuolu kahe antagonistliku klassi — proletariaadi ja kodanluse vahel, mis määrab kogu kapitalistliku ühiskonna olemuse, tema iseärasused ja arengutee. See vastuolu jääb oma ajaloolise sotsiaalse loomuse poolest muutumatuks kuni kodanliku ühiskonna hävimiseni. Kuid kapitalistlikus ühiskonnas esineb veel terve rida mittepõhilisi vastuolusid, nagu näiteks vastuolu feodaalide klassi riismete ja kodanluse vahel, vastuolu talupoegade kui töötajate ja kodanluse vahel,

vastuolu proletariaadi ja talurahva kui väikeomanike vahel, vastuolu kodanliku demokraatia ja imperialistliku kodanluse diktatuuri vahel, vastuolud kapitalistlike riikide vahel, vastuolud kodanluse enda erinevate rühmituste vahel jne. Tingituna kodanliku ühiskonna majanduslike, poliitiliste ja klassisuhete muutumisest kapitalismi arengu erinevatel etappidel osa nendest vastuoludest kas kaob või pehmeneb, osa tekib ja teravneb. Seetõttu muutuvad ka kapitalistliku süsteemi põhivastuolu avaldumise konkreet- sed vormid.

Nii iseloomustab kaasaja imperialismi riiklik-monopolistliku kapitalismi valitsemine majanduses. Monopolistliku kodanluse majanduslik diktatuur on toonud kaasa ka tema poliitilise diktatuuri. Monopolistlik kodanlus, kasutades riigiaparaati oma majandusliku ekspansiooni teostamiseks, on asunud laialdasele avalikule majanduslikule ja poliitilisele pealetungile mitte ainult proletariaadi, vaid kõigi demokraatlike jõudude ja institutsioonide vastu. Selle tõttu on käesoleva epohhi konkreetsetes tingimustes imperialistlikes maades peamise koha omandanud antimonopolistlik võitlus laialdase demokraatia eest, mitmesuguste rahvamasside (sealhulgas ka liberaalse mitte-monopolistliku kodanluse) jaoks kõigil elualadel. See aga ei tähenda, et on kadunud kapitalismi põhivastuolu — vastuolu kodanluse ja proletariaadi vahel. Vastupidi, proletariaadi ja kodanluse vastuolu — kui kapitalismi põhivastuolu — teravnemine imperialismi perioodil on ka kodanliku demokraatia ja diktatuuri vastuolu teravnemise aluseks.⁴⁴

Käesoleva epohhi põhivastuolu — kapitalismi ja sotsialismi maailmasüsteemide vastuolu on proletariaadi ja kodanluse klassivastuolude avaldumise rahvusvaheliseks vormiks. Selle vastuolu lahendamisest sõltub kogu inimkonna edasine käekäik. Tänapäeva konkreetsetes tingimus-

⁴⁴ Tänapäeva kapitalistliku süsteemi vastuoludest vt. üksikasjaliselt: Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn, 1965; samuti Ю. А. Кра син; Мирное сосуществование и противоречия капитализма «Вопросы философии», № 8, 1962; В. Жо ан не с, Многопартийность и борьба за социализм. «Проблемы мира и социализма» № 2, 1965; И о с е ф Ж л е й ф ш т е й н, Марксизм — не догма, а руководство к действию. Там же. Põhivastuolu ja peamise vastuolu vahekorras P. Н. Б л ю м, О различии категории «основного» и «главного» противоречий в общественной жизни, Ученые Записки ТГУ, Труды по философии, т. V. 1961, вып. III.

tes, antud etapil, on selles ajaloolises sotsiaalses võitluses määravaks, peamiseks, majanduslik võistlus kahe süsteemi vahel. Kuid kapitalismi võitmine majanduslikul alal pole sotsialismileerile omaette eesmärgiks. Meie eesmärgiks on kommunism. Ja siin on majandusliku võistluse kõrval tohutu tähtsusega töötajate kommunistlik kasvatamine. Kui rahulik kooseksisteerimine on käesoleval etapil omapäraseks klassivõitluse vormiks majanduslikul alal, siis ideoloogilisel rindel ei saa olla mingit rahulikku kooseksisteerimist. See oleks marksismi, tema revolutsioonilise dialektilise meetodi, otsene reetmine, moonutamine.

Orgaaniliste vormide arengu aluseks, selleks põhivastuoluks, mis määrab organismide evolutsiooni, on vastuolu organismi evolutsioonis väljakujunenud struktuuri, funktsioonide jne. ning muutunud keskkonnatingimuste vahel. See vastuolu jääb oma iseloomult muutumatuks niikaua, kui evolutsiooniprotsessis kujuneb uuele keskkonnale kohandunud organismivorm. Kuid nii keskkond kui ka organism on komplitseeritud nähtused ja nendevahelised suhted — vastuolud — on oma tüübilt väga mitmekesised. Seetõttu avaldubki see põhivastuolu keskkonna ja organismi vahel väga mitmesugusel kujul. Orgaanilise vormi evolutsiooni teatud etapil võib arengu peamiseks vastuoluks kujuneda vastuolu antud vormile omase pärilikkuse kui endist vormi alalhoidva teguri ja muutlikkuse vahel. Evolutsiooni teisel etapil võib peamine vastuolu avalduda vastuolus muutuste letaalse iseloomu ja loodusliku valiku suuna vahel jne. Nende vastuolude lahenemise kaudu toimub põhivastuolu lahenemine — organismi kohandumine uue keskkonnaga.

Peamise vastuolu selgitamisel on ülisuur tähtsus teatud nähtuse või protsessi arengu mõistmisel, sest see annab võtme antud nähtuse arenguga seotud probleemide ja külgede mõistmiseks antud konkreetsetes tingimustes.

Meid ümbritsevas maailmas ei arene ega muutu ükski nähtus eraldatuna teda ümbritsevatest teistest nähtustest. Iga nähtus on teda ümbritsevate teiste nähtustega väga mitmekesistes seostes. Osa neid seoseid moodustab antud nähtuse olemuse, tema aluse, määrates nähtusele omased seesmised küljed, elemendid jne. Peale seesmiste seoste on aga iga nähtuse puhul tegemist väliste seostega, mis kujunevad juba antud nähtuse ja teiste nähtuste vahel, olles seesmiste seoste, omaduste, olekute jne. väliseks

avalduseks. See nähtuses läbipõimuvate seoste eritasemelisus (seesmine ja väline) tingib ka nähtusele omaste vastuolude esinemise kahel erineval tasemel — seesmisel ja välisel. Seesmine vastuolu — s. o. nähtuse kahestumine teineteist välistavateks vastanditeks ja nendevaheline vastastikune toime süsteemis endas, nii-öelda «enda jaoks». Väline vastuolu aga kujutab nähtuse seesmise vastuolulisuse avaldumist nähtuse vastastikusel toimes teiste nähtustega, süsteemiväliselt «teistes». Nähtuste liikumapanevate jõudude konkreetset väljaselgitamisel ja arvestamisel on oluline silmas pidada seda vastuolude kahetasemelisust, kuna väliste ja seesmist vastuolude osa süsteemi arengus on erinev. Lõppkokkuvõttes on nähtuste arengu põhiliseks määravaks teguriks seesmised vastuolud. Väliste vastuolude kui välise toime mõju sõltub lõppkokkuvõttes seesmistest vastuoludest, toimub nende kaudu. Seejuures tuleb silmas pidada, et seesmiste ja väliste vastuolude erinevus on suhteline. See sõltub «taustsüsteemist». Kogu materiaalse maailma suhtes on kõik vastuolud seesmised.

Vastuolu tüüpidest rääkides ei saa mööda minna antagonismi küsimusest. Sageli jaotatakse vastuolud kaheks kvalitatiivseks põhitüübiks: antagonistlikeks ja mitteantagonistlikeks vastuoludeks. Sarnast jaotust ei saa lugeda põhjendatuks. Maailmanähtuste kvalitatiivse mitmekesisuse lõpmatuse tõttu on ka vastuolude konkreetset kvalitatiivsed tüübid lõpmatult mitmekesised. Antagonism on ainult üks konkreetsete vastuolude kvalitatiivne tüüp, mis on omane ühiskonna elule selle teatud etappidel, seal, kus on tegemist lepitamatute klassihuvidega, mis tulenevad eraomandusest tootmisvahenditele ning inimese eksploatimisest inimese poolt. Antagonistlike vastuolude iseloomu ja koha suhtes on marksistlikus filosoofias rida erinevaid seisukohti. Ühtede järgi esinevad antagonistlikud vastuolud nii ühiskonnas kui ka looduses. Antagonismi all mõeldakse antud juhul vastuolu, mis laheneb tingimata vastandite kokkupõrke plahvatuslikul teel. Selle vaatekoha järgi on antagonism tegelikult üks aste vastuolu arenemises, kus vastandid on viidud äärmise teravuseni — konfliktini. Teise, levinuma seisukoha järgi esineb antagonism ühiskonnas ja elavas looduses, kuid mitte anorgaanilises looduses. Siin mõistetakse antagonismi all ühe vastandi vägivaldset hävitamist teise poolt, pidades näi-

teks kiskja ja tema saagi (ütlemel: hundi ja jänese) vahelkorda antagonismiks. Kuid nii või teisiti on antagonism vaid üks vastandite ühtsuse ning nendevahelise võitluse tüüpe, mitte aga selle üldine kvalitatiivne esinemiskuju. Kui antagonistlikud klassivastuolud iseloomustavad orjanduslikku, feodaalset ja kapitalistlikku ühiskonda, siis sotsialistlikule ühiskonnale on, vastupidi, omased mitteantagonistliku iseloomuga vastuolud. «Antagonism ja vastuolud ei ole kaugeltki üks ja seesama. Sotsialismi ajal esimene kaob, teine jääb.»⁴⁵

Sotsialistlikus ühiskonnas ei lakka vastuolud sotsiaalses arengus, nad omandavad ainult teistsuguse iseloomu. Tähtsaimaks iseärasuseks on see, et sotsialistliku ühiskonna vastuoludel puudub antagonistlik iseloom. Antagonistlikud klassivastuolud viivad vältimatult klasside kokkupõrkele, mis põhjustab senise ühiskondliku korralduse ümberkorraldamise sotsiaalse revolutsiooni teel, ülemineku ühelt sotsiaalmajanduslikult formatsioonilt teisele. Seda mõista on väga oluline, sest see tähendab, et klassideks jagunenud ühiskondades, kus klassivastuolud on antagonistliku iseloomuga, on sotsiaalne revolutsioon seaduspärane ajalooline hüpe ühiskonna arengus.

Kuid seda marksismi õiget, üldist teesi ei tohi mehaaniliselt rakendada kõigil juhtudel ilma konkreetsete tingimuste uurimiseta, konkreetsete sotsiaalsete vastuolude spetsiifikat arvestamata. Nii nagu üldise ja üksiku, üldise ja spetsiifilise ühtsus kehtib vastuolude kohta üldse, samuti kehtib see ka antagonistliku iseloomuga vastuolude kohta. Antagonism ei ole vältimatult seotud plahvatuse või vägivaldse hävitamisega ja on ebaõige teha ühest vastuolu lahenemise vormist teda määratlev tunnus. Antagonismi ei või samastada ka konfliktiga. Nagu plahvatus ja konflikt võivad esineda mitteantagonistliku iseloomuga vastuolude juures, nii võib antagonistliku iseloomuga vastuolu laheneda mitteplahvatuslikus vormis (näiteks sotsialistlikud revolutsioonid rahvademokraatiamaades). See oleneb nendest konkreetsetest sotsiaalsetest ja ajaloolistest tingimustest, milles toimub antud vastuolu areng, antud vastuolu konkreetsest spetsiifikast. Just seda asjaolu on rõhutatud NLKP XX kongressi otsustes ja teistes partei dokumentides kapitalismilt sotsialismile ülemineku

⁴⁵ Ленинский сборник, XI, 1929, lk. 357.

rahulike teede teesi näol. Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei ja teised marksistlik-leninlikud parteid on paljastanud kaasaegsete revisionistide katsed asendada sotsialistlik revolutsioon kapitalismi sotsialismiga «kokkusuulamisega», kapitalismi sotsialismi rahuliku «sissekasvamisega» kui püüde säilitada või taastada kodanlikku korda. Vaatamata sotsialistliku revolutsiooni teostamise erinevatele meetoditele, jääb tema olemus üheks ja samaks: sotsialistlik revolutsioon kui kapitalismile omase antagonismi — kodanluse ja proletariaadi antagonistliku iseloomuga klassivastuolu lahendamise üldine tee (vaatamata tema konkreetsetele spetsiifilistele vormidele eri aegadel ja eri maades), mille sisuks on kapitalistliku eraomandi likvideerimine ja sotsialistliku ühiskondliku omandi ning sotsialistlike tootmissuhete kehtestamine. Ühtlasi võitlevad marksistlikud parteid dogmatismi ja sektantluse vastu rahvusvahelises tööliikumises, mis ei mõista või ei taha näha konkreetsete olukordade muutumist nii kaasaja majandus- ja ideoloogilises elus kui ka klassistruktuuris ning takistab sellega tööliklassi ja kõigi teiste progressiivsete, demokraatlike, sotsiaalsete jõudude ühendamist võitluses sotsialismi eest.⁴⁶

Sotsialistliku ühiskonna mitteantagonistlikud vastuolud ei lahene mitte klassivaheliste kokkupõrgete vormis, vaid kommunismi ehitavate rahvaste ühiste jõupingutuste teel kommunistliku partei juhtimisel. Võib öelda, et klassidevaheliselt antagonistmilt on vastuolud sotsialistlikus ühiskonnas kandunud sotsialistlikus süsteemis eneses esinevate konservatiivsete, mahajäänud ja eesrindlike, progressiivsete jõudude ning elementide suhete valdkonda. Nende sotsialismi mitteantagonistlike vastuolude lahendamise aluseks on kogu rahva, tema kõigi kihtide ideelis-poliitiline ja moraalne ühtsus.⁴⁷ Nii näiteks kujunevad ka sotsialistliku tootmisviisi arengu käigus vastuolud tootlike jõudude kui ühiskondliku tootmise sisu ja tootmissuhete kui selle vormi vahel. Tootmissuhete vastavus tootlike jõudude ise-

⁴⁶ Vt. selle kohta Вопросы единства рабочего и демократического движения, «Проблемы мира и социализма» № 1—2, Прага, 1965.

⁴⁷ Vt. selle kohta üksikasjalisemalt: Б. Украинцев, Вопросы диалектики перерастания социализма в коммунизм, «Коммунист», 1960, № 13; Ф. И. Георгиев, Л. Ф. Петровичева, О коренной противоположности и антагонистических и неантагонистических противоречий. «Философские науки» № 1, 1963.

loomule sotsialistlikus ühiskonnas ei tähenda mitte nende absoluutset vastavust, mis välistab igasuguse erinevuse, igasuguse vastuolu. Tootmissuhete vastavus tootlikele jõududele sotsialismi tingimustes tähendab seda, et sotsialistlike tootmissuhete olemus, mis seisneb selles, et nad kujutavad endast ühiskondlikule sotsialistlikule omandile tuginevaid ekspluateerimisest vabade töötajate seltsimeheliku koostöö ning sotsialistliku vastastikuse abistamise suhteid, vastab tootmisprotsessi ühiskondlikule iseloomule. Kuid ei või, esiteks, samastada sotsialistlike tootmissuhete olemust tema avaldumise konkreetsete arenevate vormidega. Sotsialismile omased üldised majandus-suhted teostuvad tootmissuhete eri sfäärides mitmesugustes spetsiifilistes, konkreetsetes vormides. Teiseks ei või unustada sotsialismi tootlike jõudude arengutaseme pidevat tõusu. Viimane põhjustabki seda, et kuigi sotsialismi tingimustes ei esine vastuolusid tootlike jõudude ühiskondliku iseloomu ning tootmissuhete sotsiaalse tüübi vahel, tekivad siin samaaegselt vastuolud tootlike jõudude uue arengutaseme ning tootmissuhete oma aja äraelanud konkreetsete esinemisvormide vahel. Nende vastuolude õigeaegne avastamine ja lahendamine on sotsialistliku tootmisviisi eduka arenemise üheks tähtsamaks tingimuseks.

NLKP XXII kongressil vastuvõetud NLKP programmis ja XXIII kongressi otsustes on fikseeritud nõukogude rahva peamised ülesanded ja teed kommunismi ülesehitamiseks meie maal. Kommunismi materiaalne baasi loomine on seni veel sotsialismis esinevate vastuolude ja erinevuste ületamise järkjärguline protsess, mille kaudu nõukogude ühiskond tõuseb oma arengus uuele kvalitatiivsele astmele — kommunismile.

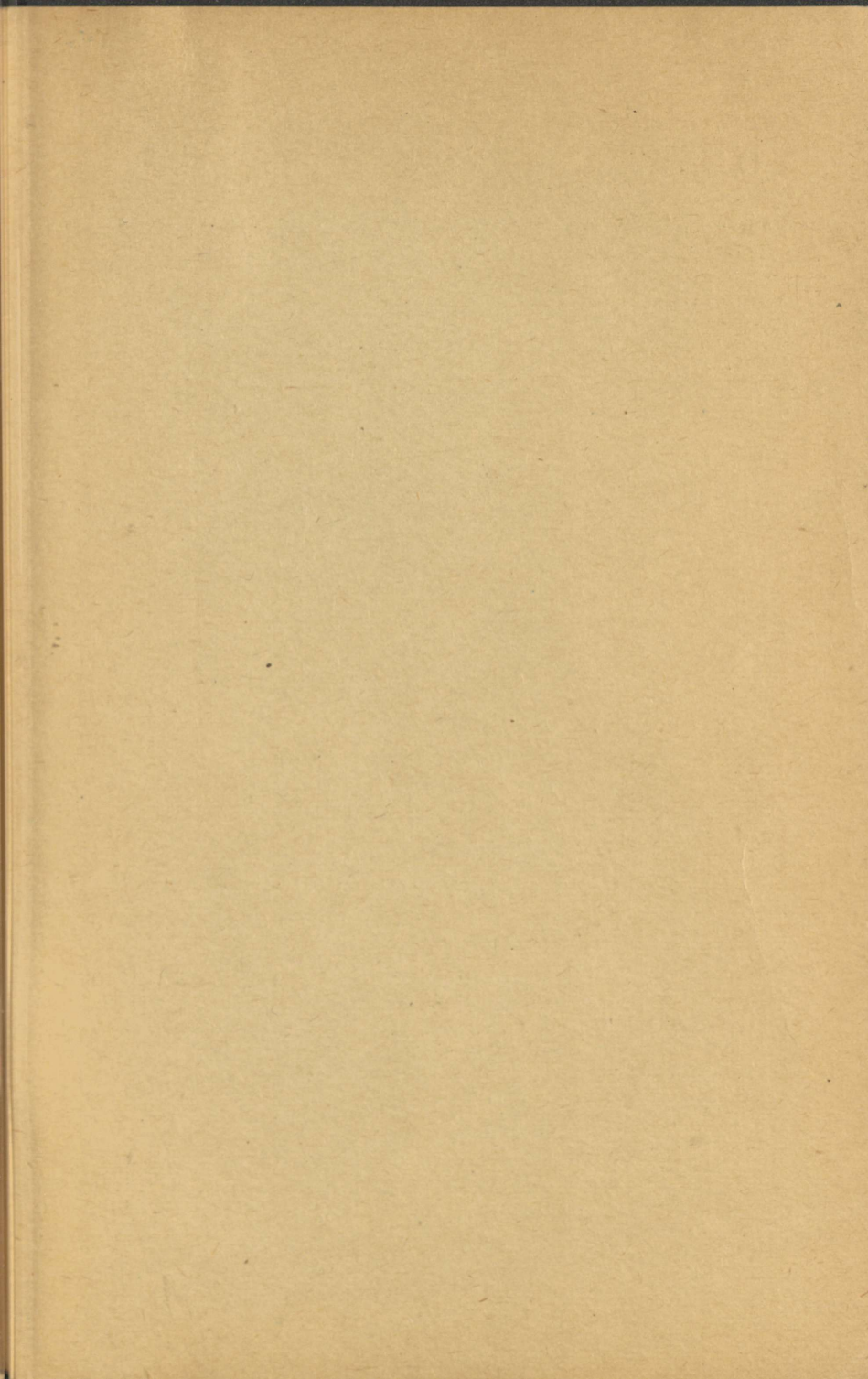
Kommunistliku ühiskonna ülesehitamine eeldab meie maa kõigi eesrindlike ja positiivsete jõudude järjekindlat ja visa võitlust kõige vana ja konservatiivse vastu, mis takistab nõukogude rahva loova initsiatiivi avaldumist, pidurdab meie maa liikumist uue ühiskonna poole. Nagu rõhutatakse NLKP programmis, on meie teel esinevate takistuste, puuduste ja vastuolude ületamise üheks tähtsamaks tagatiseks töötajate kommunistlik kasvatamine. Kommunismile üleminekuks ei piisa ainult materiaalsete tingimuste loomisest. Kommunistlik ühiskond eeldab ka kommunismiajastu inimest, kommunismiideede kandjat ja

aktiivset teostajat, kes ei sule silmi nende raskuste ees, mida tuleb ületada uue ühiskonna ülesehitamisel.

Dialektiline vastuolu on seega struktuurne nähtus. Vastuolu peamisteks struktuurielementideks on: vastandid, nende ühtsus, võitlus, vastuolu vormid ja tüübid. Vastuolu struktuuri uurimise kaudu toimub konkreetse dialektilise vastuolu kui liikumise seesmise tõukejõu, seesmise determinaatori osa väljaselgitamine.

SISUKORD

M. Makarov. Kvantiteedi ja kvaliteedi vastastikuse ülemineku seadus	3
1. Peamised seadusega seotud mõisted	3
2. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku paratamatus. Metafüüsiliste teooriate kriitika	11
3. Dialektiline hüpe kui arengu üleüldine seaduspärasus	19
T. Loit. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus.	
1. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus — dialektika olemus	27
A. Loogiline vasturääkivus ja dialektiline vastuolu	34
2. Vastandite ühtsuse ja võitluse vahetõde vastuolus	46
3. Vastuolude erinevad tüübid	52

5.
10 kop.

A

27948

201 212

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00446333 9